

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի թերթ • Հրատարակվում է 1993 թ. փետրվարից

ՀՀ ԳԱԱ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՇՎԵՏՈՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՐ

Ապրիլի 3-ին կայացավ ՀՀ ԳԱԱ տարեկան հաշվետու ընդհանուր ժողովը: Ժողովը մեկնարկեց նախօրեին՝ ակադեմիայի գիտական բաժանմունքներում, ուր լավեցին բաժանմունքների գործունեության արդյունքները, տեղի ունեցան լուրջ և շահագրգիռ քննարկումներ: Բաժանմունքներում լավեցին բազմաթիվ գիտական զեկուցումներ: Նշենք, որ զեկուցումների հեղինակները ոչ միայն ակադեմիայի գիտնականներն էին, այլ նաև ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամները: Տարեկան ընդհանուր ժողովին ներկա էին Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Սերժ Սարգսյանը, նախարարներ, Ազգային ժողովի պատգամավորներ, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ղեկավարներ, ԳԱԱ արտասահմանյան անդամներ, հյուրեր:

Բացելով ժողովը, ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսյանը խնդրեց ժողովի մասնակիցներին մեկ րոպե լռությամբ հարգել հաշվետու տարում կյանքից հեռացած ԳԱԱ ակադեմիկոսների և թղթակից անդամների հիշատակը:

Այնուհետև ՀՀ ԳԱԱ գիտական գործունեության հիմնական արդյունքների մասին հաշվետու զեկուցումով հանդես եկավ ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսյանը:

2014 թվականի ՀՀ ԳԱԱ գիտակազմակերպական գործունեության մասին զեկուցեց ԳԱԱ ակադեմիկոս-քարտուղար, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Հրանտ Մաթևոսյանը: Ավարտելով զեկուցումը, Հրանտ Մաթևոսյանը կարևոր համարեց խոսել երկու կարևոր խնդրի մասին:

«Գիտության բազային ֆինանսավորումն իրականացվում է գիտական կազմակերպությունների ընդհանուր գործունեությունն ապահովելու համար, թեմատիկը՝ զերակա ուղղությունների նպատակով: Այդ երկուսը ձևավորվում են մերթիվհա սկզբունքով, այսինքն՝ հետազոտողը ներկայացնում է աշխատանքը, դա անցնում է փորձաքննությունը և, հավանության արժանանալուց հետո, ֆինանսավորվում: Նպատակային ֆինանսավորումը

ևս նույն սկզբունքով՝ ներքևից վերև: Մինչդեռ, թվում է, թե ճիշտ հակառակը պետք է լիներ, որովհետև սա պետք է ձևավորվի որպես պետական պատվեր՝ ելնելով պետության շահերից: Կառավարությունը պետք է բարձրացնի այն խնդիրները, որոնք պահանջված են տնտեսության մի շարք ոլորտներում և պատվեր իջեցնի»:

Ակադեմիկոս-քարտուղարը բարձրացրեց մեկ այլ հարց էլ. «Վաղուց հասունացել է ակադեմիայի կազմում ինովացիոն ծրագրերի առևտրայնացման հարցով զբաղվող մարմին ունենալու հարցը: Դա նաև կօգնի ավելի ճիշտ ներկայացնելու ինովացիոն ծրագրերը: Իսկ դրանից, հավատացած եմ, մեծ բան է կախված»:

Զեկուցումներից հետո կայացավ ՀՀ ԳԱԱ 2014 թ. գործունեության արդյունքների շահագրգիռ քննարկում: Ելույթ ունեցան ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն, ԳԱԱ թղթակից անդամ Պավել Ավետիսյանը, Ռուսաստանի Դաշնության ԳԱ ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ալեքսանդր Զուբարյանը, Մեծոյանի անվան մուրթ օրգանական քիմիայի ինստիտուտի տնօրեն, ԳԱԱ թղթակից անդամ Վիգեն Թովոմյանը, Հայ-

կական Հանրագիտարանի գլխավոր խմբագիր Հովհաննես Այվազյանը, ԳԱԱ կենդանաբանության և հիդրոէկոլոգիայի գիտական կենտրոնի տնօրեն Բարդուխ Գաբրիելյանը, Ինֆորմատիկայի և ավտոմատացման պրոբլեմների ինստիտուտի տնօրեն Վլադիմիր Սահակյանը, ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի ինստիտուտի գիտաշխատող Ռոբերտ Սարգսյանը և ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արթուր Իշխանյանը:

Ընդմիջումից հետո ընդհանուր ժողովի մասնակիցներին և հյուրերին ներկայացվեց երեք ուշագրավ զեկուցում, որոնք նվիրված էին «Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և հատուցման իրավաբանական հիմնախնդիրներին»: Զեկուցողներն էին ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոսներ Գագիկ Ղազիմյանը, Աշոտ Մելքոնյանը և Ռուբեն Սաֆրաստյանը:

Ընդհանուր ժողովի ավարտին ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսյանը ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամի դիպլոմներ հանձնեց՝ հենց վերջերս այդ բարձր և պատվավոր կոչման արժանացած արտասահմանյան արժանավոր գիտնականներին:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Ռադիկ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ հաշվետու զեկուցումը

ՀՀ ԳԱԱ հարգելի անդամներ, մեծարժոք հյուրեր:

2014 թվականին Գիտությունների ակադեմիայի կյանքում անցկացվեց հիշարժան երկու միջոցառում՝ երրորդ ամգամ հանձնվեցին Վ. Համբարձումյանի անվան միջազգային մրցանակներ, և տեղի ունեցան ակադեմիայի նոր անդամների ընտրություններ: Վ. Համբարձումյանի անվան միջազգային մրցանակի փորձագիտական հանձնաժողովը, որը նորացվել էր ընդհանուր թվաքանակի մեկ երրորդի չափով, քննարկեց ներկայացված 7 աշխատանքները և որոշեց 2014 թվականի մրցանակը շնորհել երկու աշխատանքի. առաջինը՝ միջազգային ճանաչում ունեցող պրոֆեսոր Ֆելիքս Ահարոնյանի՝ ռեյստիվիստական աստղաֆիզիկայի բնագավառում աշխատանքին, երկրորդը՝ Ռուսաստանի Դաշնության հատուկ աստղաֆիզիկական աստղադիտարանի պրոֆեսոր Իգոր Կարաչենցևի և ամերիկյան աստղագետ Բրենթ Թալիի գիտական հետազոտությունների աշխատանքներին: Իգոր Կարաչենցևը մաթիորդ դարի 70-ական թվականներին Բյուրականի աստղադիտարանում աշխատել և ուսանել է Վ. Համբարձումյանի ղեկավարությամբ:

Ըստ Գիտությունների ակադեմիայի կանոնադրության՝ յուրաքանչյուր 3 տարին մեկ տեղի են ունենում նոր անդամների՝ ակադեմիկոսների և թղթակից անդամների ընտրություններ: Ընտրություններն, իրավամբ, մեծ իրադարձություն են ոչ միայն ակադեմիայի, այլև հանրապետության գիտական հանրության կյանքում: Հայտարարված ընդհանուր 27 թափուր տեղերից 11-ը հատկացված էր ակադեմիկոսներին, 16-ը՝ թղթակից անդամներին: Ընդհանուր մրցույթին մասնակցել է 61 գիտաշխատող, այսինքն՝ յուրաքանչյուր տեղի համար մոտ 2,3 մասնակից:

Ակադեմիայի ընտրություններն անցան կազմակերպված, բարձր մակարդակով: Արդյունքում ընտրվեցին 9 ակադեմիկոս և 13 թղթակից անդամ: Ընտրված բոլոր գիտնականներն ունեն բարձր գիտական մակարդակ, նրանց գիտական աշխատանքներն ընդունված են միջազգային գիտական հանրության կողմից: Վերջին ընտրությունների առանձնահատկություններից էր և այն, որ դրանց մասնակցածների մեջ շատ էին գիտական կազմակերպությունների տնօրենները: Այս հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ 2007-2009 թվա-

կաններին իրականացված տնօրենների սերնդափոխությունը լավ էր կազմակերպված, որ նոր տնօրենները ոչ միայն լավ գիտական կադրեր են, այլև գիտության հմուտ կազմակերպիչներ:

2014 թվականին ակադեմիայի գիտահետազոտական ինստիտուտներում և կենտրոններում շարունակվել են հիմնարար և կիրառական բնույթի գիտական մշակումները, պահպանվել է բարձր մակարդակի գիտական արդյունքների ստացման ավանդույթը: Դրա վկայությունն են արտերկրում տպագրած աշխատանքները: Արտասահմանյան հեղինակավոր գիտական պարբերականներում հրատարակվել է 782 հոդված, 18 մենագրություն, ինչպես նաև կատարվել են աշխատանքներ միջազգային 90 ծրագրով: Գիտական ձեռքբերումների մասին առավել մանրամասն կարող եք ծանոթանալ Ձեզ բաժանված տարեկան ամփոփ հաշվետվությունից, ուստի թույլ տվեք հրապարակել միայն հիմնարար և կիրառական բնույթի որոշ արդյունքներ:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Ռադիկ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ հաշվետու զեկուցումը

ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆԱԳԱՎԱՐ

Առաջին անգամ ճառագայթման տեղափոխման տեսությունում գտնվել են գումարման օրենքներ ճառագայթման դիֆուզիայի ընթացքում կատարվող ցրումների միջին թվերի համար: Այս արդյունքները կիրառելի են ամիսամասեր խնդիրներում (Բյուրականի աստղադիտարան):

Առաջարկվել և ուսումնասիրվել է օրթոգոնալ հաճախականային բաժանմամբ ռադարային ազդանշանների վերամշակման մոդ եղանակ՝ թիրախների բնութագրերի որոշման համար:

Մշակվել է ռադարային ազդանշանների կոհերենտ ձևավորման և ընդունման լրիվ թվային համակարգ՝ անընդհատ գործողության կայաններում օգտագործելու նպատակով: Կոհերենտ կառուցումը թույլ է տալիս էապես նվազեցնել համակարգի սեփական աղմուկները և ավելացնել թիրախների հայտնաբերման հեռավորությունը (Ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի ինստիտուտ):

Կատարելագործվել են բարձր խտությամբ համասեռ $LU_{3x}Y_{3-3x}Al_5O_{12}$ բյուրեղների ($x>0.7$) ստացման մեթոդները, ինչն ապահովել է այդ համակարգերի առավել բարձր լուսատելք $>29000\%$ ու/Մեվ (Ֆիզիկական հետազոտությունների ինստիտուտ):

Ուսումնասիրվել է 20-50 Մեվ էներգիայով ռելյատիվիստիկ էլեկտրոնների փափուկ ռեմոտգենյան տիրույթում կոհերենտ արգելակային ճառագայթման առանձնահատկությունները արտաքին ակուստիկական դաշտերի առկայության պայմաններում: Դիտվել է ճառագայթման էներգետիկ բաշխման փոփոխության ցածր էներգիաների տիրույթում 0-1 Կեվ և 10-յակ էվ էներգիայի տիրույթում մոդ էներգետիկ էլեքտրոնի առաջացում (Ֆիզիկայի կիրառական պրոբլեմների ինստիտուտ):

Լուծվել է անկյան ներսում հոլոմորֆ և ընդհուպ միմյուս եզրն անընդհատորեն դիֆերենցելի ֆունկցիաներն անկյան վրա հավասարաչափ և շոշափումով մոտարկելու խնդիրը կոմպլեքս հարթությունում՝ մերոմորֆ այնպիսի ֆունկցիաներով, որոնց Նևանլինյան բնութագրիչի աճն օպտիմալ է (Մաթեմատիկայի ինստիտուտ):

Ամփոփվել են առաձգականության և առաձգամածուցիկության տեսությունների մի լայն դասի խնդիրների փակ և արդյունավետ լուծումները (Մեխանիկայի ինստիտուտ):

Մշակվել է gossip սխեմաների հետազոտման մոդ մեթոդ, որի կիրառմամբ NOHO գրաֆների միջոցով կառուցվել են միմյուս կանգների քանակով միմյուս ժամանակում լրիվ տեղեկատվության փոխանակում իրականացվող ոչ համարժեք սխեմաների մոդ դասեր (Ինֆորմատիկայի և ավտոմատացման պրոբլեմների հետ):

ՔԻՄԻԱԿԱՆ ԵՎ ԵՐԿՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մշակվել է բազմամետաղային հանքանյութերից կոլեկտիվ խտանյութի ստացման մոդ արդյունավետ և առավել պարզեցված եղանակ՝ բացառելով ֆլուտացիոն պրոցեսում կալցիումի օքսիդի օգտագործումը: Նոր եղանակով հանքահարստացման պրոցեսն իրականացվում է հատուկ ռեժիմով, իսկ տեխնիկական ջրի փոխարեն օգտագործվում է էլեկտրաքիմիական մշակման ենթարկված ջուրը (Երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտ):

ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բացահայտվել և զննահատվել են ըստ 5 կատեգորիաների Հայաստանում տարածվող ինչպես ներմուծված, այնպես էլ տեղածին 77 բուսատեսակ, որոնք վտանգում են բնական էկոհամակարգերը:

Արարատյան հարթավայրում հայտնաբերվել են մոդ լուկոլատիտներ ՀՀ կարմիր գրքում գրանցված ամոռնաշարավոր կենդանիների 14 տեսակների համար: Կենդանաբանության ինստիտուտի և արտասահմանյան հավաքածուներից նկարագրվել է գիտության համար 21 մոդ տեսակ:

Մոլեկուլային գենետիկական մեթոդների կիրառմամբ հայտնաբերվել են Կովկասի վայրի թռչունների արյան սպորավոր մակաբույծների մոդ էվոլյուցիոն գծեր և բացահայտվել են դրանց փոխանցման մոդ մեխանիզմներ:

«Հայկենսատեխնոլոգիա» ՊԸԿ-ում սինթեզված մոդ 30 մոդ ոչ սպիտակուցային ամինաթթուներից ընտրվել են Լ-իզոլեյցինի մոդ նմանակներ և ցույց է տրվել դրանց օգտագործման արդյունավետությունը Լ-իզոլեյցինի ակտիվ շտամ-արտադրիչների սելեկցման գործընթացներում:

Իշեմիկ կաթվածի և շիզոֆրենիայի ծագումնաբանական մեխանիզմների մոլեկուլազենետիկական ուսումնասիրությունը թույլ է տվել բացահայտել այդ հիվանդությունների գարգացման ռիսկը բարձրացնող և նվազեցնող 33 մոլտացիաներ (Մոլեկուլային կենսաբանության ինստիտուտ):

Ուղեղիկի կեղևի աուրիկուլյար բլթակի գրգռման դեպքում դիտվող ցանցաձև նեյրոնների ռեակցիաների ուսումնասիրությունները բացահայտել են Պուրկինյան բջիջների արգելակիչ ազդեցությունը (Ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտ):

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ուսումնասիրվել են Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրները ու պատմաիրավական հիմնավորումները: Փորձ է կատարվել պատմական փաստերը համադրելով միջազգային իրավական մորմերի և սկզբունքների հետ՝ վեր հանել Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու նախաձեռնող հարմար հաղթահարման պատմաիրավական խնդիրներն ու հնարավորությունները (Պատմության ինստիտուտ):

Ռ. Սաֆրասայանի կողմից իրատարակվել է «Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն» բուհական դասագիրքը (Արևելագիտության ինստիտուտ):

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը կազմակերպել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի կովկասյան ճակատը. ցեղասպանություն, փախստականներ և մարդասիրական օգնություններ խորագրով միջազգային գիտաժողով, որին մասնակցել են առաջատար շատ մասնագետներ բազմաթիվ երկրներից: Ցեղասպանություն թանգարան-ինստիտուտը Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին նվիրված մի շարք ցուցադրումներ և միջոցառումներ է կազմակերպել:

Լեզվի ինստիտուտում առաջարկվել է բարբառ իրողության ըմբռնման և բնորոշման մոդ հայեցակետ:

Հրատարակվել են Յու. Սուվարյանի «Տնտեսություն, գիտություն կրթություն», Ռ. Սարինյանի «Ուրվագիծ հայ տնտեսագիտական մտքի պատմություն» (1-ին և 2-րդ մասեր) գրքերը:

Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավագիտության ինստիտուտում գիտական վերլուծության են ենթարկվել հանրապետությունում առկա հանրային միգրացիոն գործընթացների ամփոփ պատկերը և եվրասիական մաքսային միությանը անդամակցելու պայմաններում հնարավոր զարգացումների ու հեռանկարների ուրվագիծը:

ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ՈՐՈՇ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐ

«Հայկենսատեխնոլոգիա» ՊԸԿ-ում արտադրվում և եվրոպական շուկայում իրացվում են ավելի քան 10 օպտիկապես ակտիվ ոչ սպիտակուցային ամինաթթուներ:

Գյուղատնտեսության կարիքների համար արտադրվում է Ազդեցություն-1 և ունիվերսալ կոմպլեքս կենսապարարտանյութը (2014 թ. 30տ), որն իրացվում է ՀՀ ֆերմերային տնտեսություններում: Արտադրվում և իրացվում են բժշկական նշանակության դեղաբուսահումքեր և դրանցից ստացված էքստրակտներ ու թուրմեր:

Մոլեկուլային կենսաբանության ինստիտուտում մշակվել է հակավիրուսային «ինունամոդուլյատոր», որի համար ստացվել է ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության հավաստագիր, ինչը թույլ է տալիս ՀՀ տարածքում արտադրել այդ պատրաստուկը և օգտագործել այն որպես դեղամիջոց խոզերի դաբաղի և թռչունների հիվանդության կանխարգելման համար:

Մեդրախտի դեղահումքից մշակվել է «Մեդրախտո հայկական» ապրանքատեսակը, որը սպառվում է «Գեղեճ-Ռիխտեր» դեղատներում (Հիդրոպոնիկայի պրոբլեմների ինստիտուտ):

Գնահատվել են Սևանա լճի կենսառեսուրսները, ձկան և խեցգետնի պաշարները, հետազոտվել է բնական ձվադրավայրերի վիճակը, գրանցվել է կենսառեսուրսների աճ (Հիդրոէկոլոգիայի և ձկնաբանության ինստիտուտ):

Նախագծվել, պատրաստվել և փորձարկվել է արագագործ ջերմաստիճանային սկաներ (HSTS-1) մոդ սարքը, որը թույլ է տալիս պինդ ռեազենտների փոշեխառնուրդները ծրագրավորված տաքացնել շատ բարձր՝ մինչև 10000 Օրոպե արագություններով (Քիմիական ֆիզիկայի ինստիտուտ):

Մշակվել են սիլիցիոնապլուսին պարունակող ապարներ

րի և թափոնների վերամշակման մոդ տեխնոլոգիաներ, որոնք թույլ են տալիս հիմնաթվային համալիր եղանակով իրականացնել այնպիսի ապարների վերամշակումը, ինչպիսիք են մեֆեղիմային սիելիտները (Ընդհանուր և անօրգանական քիմիայի ինստիտուտ):

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի և ՀՀ մշակույթի նախարարության ու ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Հայաստանի ազգային հանձնաժողովի համատեղ մշակած «Լավաշ ավանդական հացի պատրաստումը, նշանակությունը և մշակութային դրսևորումները Հայաստանում» հայտը ընդգրկվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության» ցանկում:

Ինֆորմատիկայի և ավտոմատացման պրոբլեմների ինստիտուտում մշակվել և իրականացվել է մոլտիսպեկտրալ արբանյակային նկարների վերծանման զուգահեռ ալգորիթմ: Օգտագործողների համար ստեղծվել է պորտալ:

Ֆիզիկական հետազոտությունների ինստիտուտում սինթեզվել են մետաղ-ածխածնային Ni/C, Co/C, Cu/C բարակ թաղանթներ, Al_2O_3 տակդիրների վրա հետազոտվել է մոուշների մորֆոլոգիան և կառուցվածքը՝ կախված թաղանթի հաստությունից:

Համաշխարհային բանկի կողմից ֆինանսավորվող «Գյուղատնտեսական ռեսուրսների կառավարում և մրցունակություն» ծրագրի սահմաններում գյուղատնտեսական հողատարածքների իրավիճակի լանդշաֆտաէկոլոգիական զննահատման հիման վրա հանրապետության 6 մարզերի 14 համայնքներում կատարվել է գյուղական կենտրոնների հետ: Վերջին տարիներից էկոլոգիական իրավիճակի զննահատում և խոշորամասշտաբ քարտեզագրում (Էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոն):

ԳԱԱ-ի փորձաքննությունների ազգային բյուրոն իրականացրել է բազմաթիվ և բազմաբնույթ փորձագիտական ուսումնասիրություններ, կազմվել և իրատարակվել են մի շարք ձեռնարկներ:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՀԱՍԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

2014 թվականին ԳԱԱ միջազգային գործունեությունը նպատակաուղղված է եղել ապահովելու համակարգի աշխատողների առավել ակտիվ մասնակցությունը միջազգային գիտական դրամաշնորհային ծրագրերին և միջոցառումներին, ինչպես նաև հաստատելու մոդ գիտատեխնիկական կապեր տարբեր գիտական կենտրոնների հետ: Վերջին տարիներին ակտիվացել է համագործակցությունը Ռուսաստանի, Բելառուսի և Եվրոպական Միության գիտատեխնիկական կենտրոնների հետ:

2013թ. հաստատվել է մինչև 2020թ. հայ-ռուսական միջկառավարական տնտեսական համագործակցության 2014-2017 թթ. ժամանակահատվածի համար նախատեսված միջակադեմիական համագործակցության գիտական 23 թեմա, որոնք առաջարկել են ռուսական կողմի գիտական կենտրոնները: 2014 թվականին Բյուրականի աստղադիտարանի և «Ռուսկոսմոս»-ի հետ կնքված պայմանագրով նախատեսված տիեզերական մոնիթորների կայանը սկսել է իր աշխատանքները, որին պայմանագրային հիմունքներով առաջին փուլում մասնակցում է Բյուրականի մոդ 10 գիտաշխատող:

Կայանում տեղադրվել է ժամանակակից անհրաժեշտ սարքավորում: Պայմանագրով նախատեսված հաջորդ փուլում նախատեսված է ռուսական կողմի ֆինանսական միջոցներով ձեռք բերել տարբեր սպեկտրալ տիրույթների ժամանակակից ընդունիչ համակարգեր, որոնք կօգտագործվեն աստղաֆիզիկական հետազոտություններում Բյուրականի 2,6 մետրանոց դիտակի օգնությամբ: 2014 թվականին ավարտվել են Բելառուսի ԳԱ-ի հետ Սևանում համատեղ գիտատեխնիկական կենտրոնի ստեղծման կազմակերպչական աշխատանքները: Բելառուսի կառավարության որոշմամբ կենտրոնի գիտատեխնիկական վերագինման համար միանվագ կորամադրվի 460 հազար ԱՄՆ դոլար, իսկ գի-

ՀՀ ԳԱՍ Նախագահ, ակադեմիկոս Ռադիկ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ հաշվետու զեկուցումը

➤2 տական գործունեության համար ամեն տարի 40 հազար ԱՄՆ դոլար:

Վերջին տարիներին անհամեմատ ակտիվացել է ՀՀ ԳԱՍ կառույցների համագործակցությունը ԵՄ գիտական կենտրոնների հետ:

Ընդհանուր առմամբ 2007-14 թթ. ընթացքում արդեն ավարտված ԵՄ 7ԾԾ-ի 487 տարբեր մրցույթներին ներկայացվել է ՀՀ 227 կազմակերպության մասնակցությամբ 199 իրավունակ նախագիծ, որոնցից 43-ը հավանության են արժանացել և ստացել մոտ 3,08 միլիոն եվրո ընդհանուր ֆինանսավորում: ԳԱՍ կազմակերպությունները մասնակցել են 24 նախագծի և ստացել 2,12մլն եվրո դրամաշնորհ: Մարի Կյուրի ենթածրագրի շրջանակներում հավանության են արժանացել գիտնականների փոխանակման ցանցային և անհատական դրամաշնորհային 13 նախագիծ՝ 430000 եվրո ընդհանուր գումարով:

2014թ. մեկնարկած H2020 ծրագրի առաջին մրցույթներում հավանության են արժանացել ՀՀ կազմակերպությունների մասնակցությամբ 5 նախագիծ՝ մոտ 0,5 մլն եվրո ընդհանուր ֆինանսավորմամբ: ԳԱՍ կազմակերպություններից մրցույթներին մասնակցել են ԳԱՍ Նախագահությունը, Ֆիզիկական հետազոտությունների ինստիտուտը, Ինֆորմատիկայի և ավտոմատացման պրոբլեմների ինստիտուտը, Էկոլոգա-նոոսֆերային հետազոտությունների կենտրոնը, Մեխանիկայի ինստիտուտը, «Հայկենսատեխնոլոգիա» գիտաարտադրական կենտրոնը, Կենդանաբանության և հիդրոէկոլոգիայի կենտրոնը: Հավանության արժանացած նախագծերի շարքում է ԳԱՍ Նախագահության մասնակցությամբ «Անծովյան հորիզոն» նախագիծը, որին մասնակցում են ԵՄ-անդամ և տարածաշրջանային 16 երկրների կազմակերպություններ:

2014 թ. ավարտվել են Ինֆորմատիկայի և ավտոմատացման պրոբլեմների ինստիտուտի, Ֆիզիկական հետազոտությունների ինստիտուտի և Էկոլոգա-նոոսֆերային հետազոտությունների կենտրոնի մասնակցությամբ 7ԾԾ-ի 3 խոշոր նախագծեր՝ մոտ 700 հազար եվրո ընդհանուր ֆինանսավորմամբ:

Մասնավորապես, ՖՀԻ-ը մասնակցել է 8 մոլ նախագծերի առաջարկներին, որոնցից 6-ը հավանության են արժանացել: Ավելի քան 40 համատեղ հոդված է տպագրվել արտասահմանյան բարձր վարկանիշ ունեցող ամսագրերում: Կարևոր է նաև, որ եվրոպական փորձագետների մասնակցությամբ մշակվել է ինստիտուտի հեռանկարային զարգացման 2014-2020 թթ. պլանը:

Եվրոպական նախագծերում մասնակցության արդյունքում Էկոլենտրոնը մշակակալիորեն հզորացրել է իր կարողությունները: Էկոլենտրոնում ստեղծվել է Հայաստանում նախադեպը չունեցող տարածական տեղեկատվության պահպանման և կառավարման միջազգայնորեն ստանդարտավորված և տեխնոլոգիապես կատարելագործված համակարգ՝ Երկրի զենման համաշխարհային խմբի գեոպորտալում՝ GEOSS-ում: Վերջինիս արդյունքում, Էկոլենտրոնի նախաձեռնությամբ, 2014 թ. Մոլենբերին Հայաստանը պաշտոնապես դարձել է Երկրի Ձնման Խոււմբ (GEO) համաշխարհային նախաձեռնության 94-րդ անդամը:

Միջազգային համագործակցության խթանման ուղղված նախագծերին ակտիվորեն մասնակցում է նաև ՀՀ ԳԱՍ նախագահությունը:

Հաշվետու տարում ավանդական ակտիվ համագործակցություն է ծավալվել ԳԱՍ արտասահմանյան անդամների և համակարգի հետազոտական կենտրոնների գիտաշխատողների միջև: 2014 թվականին ներկայացված 100 թեկնածուներից ԳԱՍ արտասահմանյան անդամ են ընտրվել 17-ը:

Արտասահմանյան անդամների կողմից ներկայացված համագործակցության առաջարկները, ԳԱՍ համակարգի և ՀՀ գիտակրթական այլ կազմակերպությունների հետ ձեռք բերված նախնական պայմանավորվածություններն ընդգրկում են մի շարք կարևոր ուղղություններ՝ համատեղ հետազոտությունների իրականացում և հետազոտական մոլ ծրագրերի մշակում, մասնագետների պատրաստում և վերապատրաստում, արտասահմանյան գիտական կենտրոնների և ԳԱՍ համակարգի կազմակերպությունների հետ համագործակցության պայմանագրերի և համաձայնագրերի կնքում, համատեղ աշխատությունների պատրաստում, մասնակցություն Հայաստանում կազմակերպվող գիտակրթական և գիտակազմակերպական միջոցառումներին, համատեղ գիտաժողովների կազմակերպում:

Այլազգի գիտնականներից հատուկ ցանկանում են ընդգծել Հարավային Կորեայի Սոգանգ համալսարանի պրոֆեսոր Կիյ Ջին Լի-ի շնորհակալ աշխատանքը՝ ռադիոէկոլոգիկայի բնագավառում երիտասարդ կադրերի պատրաստման գործում: Նրա համագործակցությունը ԳԱՍ Ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի ինստիտուտի և ԵՊՀ ռադիոֆիզիկայի ֆակուլտետի հետ սկսվել է հեռավոր 1991 թվականին: Մեզ համար դժվար տարիներին նա մեր երիտասարդների համար ստեղծել է մոլ աշխատանքային պայմաններ և դեկավարել գիտական հետազոտությունները: Անցած տարիների ընթացքում պատրաստել է 9 գիտության թեկնածու և մեկ գիտությունների դոկտոր: Պրոֆեսոր Կիյ Ջի Լին համահեղինակ է մեր երիտասարդ գիտնականների հետ տպագրված հարյուրից ավելի աշխատանքների:

Համագործակցության ծրագրերում կարևոր տեղ է գրավում համատեղ գիտական մշակումների իրականացումը և արդյունքների տպագրությունն արտասահմանյան հեղինակավոր գիտական պարբերականներում: Համագործակցության և Հայաստանի գիտությանը օգտակար լինելու հրաշալի օրինակները շատ-շատ են: Հատկապես հիշատակության են արժանի Ս. Ադյանը, Հ. Շահգեղյանը, Ս. Ադյանը, Ա. Ապպարյանը, Յու. Հարությունյանը շատ ուրիշների արդյունավետ համագործակցությունը Հայաստանի գիտնականների հետ:

Գիտական կապերի և համագործակցության սերտացման շնորհիվ կիրառական բնույթի հետազոտություններում օգտագործվում են նաև արտասահմանյան անդամների լաբորատորիաների ժամանակակից սարքավորումները և հնարավորությունները՝ միջազգային չափանիշներին համապատասխան հետազոտություններ կատարելու համար, ինչը խրախուսել է, քանի որ մեր ունեցած սարքավորումներով շատ դեպքերում հնարավոր չէ ժամանակակից բարձր մակարդակի հետազոտություններ կատարել: Նման հետազոտությունների արդյունքների տպագրումը և զեկուցումները գիտաժողովներում նպաստում են Հայաստանի գիտության միջազգային վարկանիշի բարձրացմանը:

Արտասահմանյան անդամներն ակտիվորեն մասնակցել են ՀՀ-ում կազմակերպվող գիտական միջոցառումներին: Նրանց շնորհիվ ավելացել է նաև միջազգային ճանաչում ունեցող գիտնականների մասնակցությունը Հայաստանում կազմակերպվող միջազգային գիտաժողովներին:

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱԴՐԵՐ

2015 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ԳԱՍ համակարգում ընդգրկված են 62 ակադեմիկոսներ և 61 թղթակից անդամներ: Հունվարի 1-ի դրությամբ ԳԱՍ-ի աշխատողների ընդհանուր թիվը 4027 է, որոնցից 2450 գիտական աշխատողներ են, 327-ը՝ գիտության դոկտորներ, 1085-ը՝ գիտության թեկնածուներ, 1038-ը՝ գիտական աշխատողներ առանց գիտական աստիճանի:

Հաշվետու տարում ԳԱՍ համակարգում աշխատանքի է ընդունվել 159 երիտասարդ մասնագետներ, որոնցից 43-ը մոլ ստրվա շրջանավարտ են: Ինստիտուտների ընդհանուրներից 7-ը պաշտպանել են դոկտորական, 59-ը թեկնածուական ատենախոսություններ: Համակարգի և այլ կազմակերպությունների համար երիտասարդ կադրեր է պատրաստում ԳԱՍ գիտակրթական միջազգային կենտրոնը, որն իրականացնում է կրթական ծրագրեր ասպիրանտական և մագիստրոսական մակարդակով: Ի տարբերություն բուհերում իրականացվող մոլնատիպ ծրագրերի, կենտրոնում դրանք իրականացվում են գիտական կառույցներում, որը մեծ առավելություն է բուհական ոչ հարուստ գիտական լաբորատորիաների և ամբիոնների հանդեպ:

Արժանի է նշել հեռավար ուսուցման ծրագիրը, որին այժմ մասնակցում է 700-ից ավել ցանկացող: Գիտական կադրերի պատրաստման և գիտական հետազոտությունների ակտիվացման գործում կարևորվում է ԳԱՍ և գիտական այլ կազմակերպությունների, բուհերի համատեղ գիտակրթական լաբորատորիաների և ամբիոնների ստեղծումը:

ԳԻՏԱՅԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ

ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՈՒՄ

2014 թվականին բազային, թեմատիկ, նպատակային և այլ ծրագրերով գիտական հետազոտությունների իրակա-

նացման և դրանց աջակցության համար համակարգի ստորաբաժանումները պետական բյուջեից ստացել են 6248957,4 դրամ ֆինանսավորում: Պետական բյուջեից աշխատավարձի ընդհանուր ֆոնդը կազմել է 5,4 միլիարդ դրամ, որն ամբողջ ֆինանսավորման 75 %-ն է: Համակարգի աշխատողների ամսական միջին աշխատավարձը մեկ մարդու հաշվով, առանց արտաբյուջետային միջոցների, կազմել է 104 հազար դրամ:

Կրթական ծառայություններ մատուցելու արտաբյուջետային բավականին մեծ ծավալի աշխատանքներ է իրականացնում գիտակրթական կենտրոնը, մեծածավալ ծառայություններ է մատուցում Փորձաքննությունների ազգային բյուրոն: Այստեղ ուշադրություն պետք է դարձնել մատուցվող ծառայության որակի վրա, որպեսզի բոլորները ընդհանրապես չլինեն:

Արտաբյուջետային միջոցների մոլ աղբյուր կարող է հանդիսանալ փոքրածավալ արտադրությունների կազմակերպումը: Այս ուղղությամբ որոշակի աշխատանքներ են իրագործվել ,Հայկենսատեխնոլոգիայի գիտաարտադրական կենտրոնում, Նուրբ օրգանական քիմիայի և դեղագործության կենտրոնում: Այսպիսի հնարավորություններ ունեն Ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի, Հիդրոպոնիկայի, Անօրգանական քիմիայի ինստիտուտները և ուրիշները:

Արտաբյուջետային միջոցները զգալի կավելանան, եթե առաջիկա տարիներին մի շարք ինստիտուտների ինֆրակառուցվածքը համալրվի մորագույն տեխնիկական միջոցներով և նյութերով: Այս մասին շատ է խոսվել վերջին տարիներին, միաժամանակ մշվել է, որ եթե այդ ուղղությամբ էական դրական տեղաշարժեր իրականացվեն, ապա կնվազեն ոչ միայն կիրառական աշխատանքների ծավալները, այլև կնվազեն հիմնարար բնույթի գիտական արդյունքները, ինչն անվերապահորեն կազդի տարածաշրջանում առաջատարի մեր վարկանիշի վրա:

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Հաշվետու տարում սոցիալական հարցերը հնարավորության սահմաններում եղել են ԳԱՍ ուշադրության կենտրոնում:

2015 թվականին համակարգում աշխատող գիտության թեկնածուների և դոկտորների աշխատավարձը բարձրացել է գիտական աստիճանների համար տրվող հավելավճարը կրկնապատկելու շնորհիվ: Ցանկանում են մշել, որ գիտական աստիճանների համար տրվող հավելավճարը գործում է 2010 թվականից, երբ պարոն Սերժ Սարգսյանը հանրապետության վարչապետն էր: Վերջին անգամ մոլից մոլ նախաձեռնությամբ այդպիսի հավելավճար կստանան ԳԱՍ անդամները:

Համակարգի աշխատողների համար սոցիալական մեծ աջակցություն է «սոցիալական փաթեթի» տրամադրումը, որն իրականացվեց նախագահ Սերժ Սարգսյանի օգնությամբ:

Սոցիալական բնույթի բազմակողմանի գործունեություն է ծավալել ակադեմիայի «Գիտության զարգացման հիմնադրամը»: Այս խողովակով համակարգի կազմակերպությունների 30 աշխատակից ստացել են 4,5 միլիոն դրամի նյութական օգնություն: Սոցիալական դժվար լուծելի խնդիրներից է բնակարանային պրոբլեմը, որն ավելի խոցելի է հատկապես երիտասարդների դեպքում: Հիպոթեքային հիմունքներով կառուցվող 200 բնակարանաճոց շենքի կառուցումը վերջապես կավարտվի այս տարի: Շուտով կսկսվի մոլ բնակարանաճոց շենքի շինարարությունը, որի համար անհրաժեշտ հողատարածքն, առանց որևէ փոխհատուցման, տրամադրել է Ինֆորմատիկայի և ավտոմատացման պրոբլեմների ինստիտուտը:

Սոցիալական բնույթի խնդիրներից առաջնահերթը, թերևս, աշխատանքային պայմանների բարելավումն է: Դժվարություններ կան համակարգի ջեռուցման հարցում: Շատ կարևոր հարց է համակարգի անշարժ գույքի՝ շենք-շինություններին շահագործման և պահպանման ծախսերը: Ամբողջ անշարժ գույքն այժմ գտնվում է Պետական գույքի վարչության հաշվաշխում: Սակայն մշված ծախսերի համար ոչ մի դրամ որևէ տեղից չի հատկացվում: Աշխատանքային պայմանների բարելավման լավագույն օրինակ է Բյուրականի աստղադիտարանի երկու խոշոր դիտակների արդիականացման ծրագիրը: Այն ամբողջությամբ ավարտվել է այս տարվա սկզբին և կատարվում են փորձնական դիտումներ: Այժմ Բյուրականի 2,6 մետրաճոց դիտակը պետք է մոցնել միջազգային ծրագրեր՝ ապահովելով Աստղադիտարանի մասնակցությունն այդ ծրագրերին:

Հարգելի ներկաներ, պարզ է որ համակարգի բոլոր կառույցների ձեռքբերումներին և բացթողումներին մեկ զեկուցման մեջ անդրադառնալ հնարավոր չէ:

Կարծում են, Ձեր ելույթներում կնշեք և կխոսեք մեր առաջնահերթ անելիքների մասին, որը կնպաստի գիտելիքա-հենք տնտեսության և հասարակության զարգացմանը մեր երկրում:

(ՀՀ Նախագահ, ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսյանի հաշվետու զեկուցումը տպագրվում է մասնակի կրճատումներով: Նշենք նաև, որ զեկուցումը ուղեկցվում էր համապատասխան նյութերի ցուցադրությամբ, որոնք ու մեկ անգամ վկայում էին հայ գիտության բարձր վարկը (ըստ եվրոպական վկայությունների):

Վրթանես Փափազյանի նամակը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կառավարությանը

Չեմ կարծում, որ մոռացված լինեն 1915 թվի 11, 12 և 13-ի (մոր տոմարով՝ 24, 25 և 26) այն օրերը, երբ Կ. Պոլսո և Հայաստանի բոլոր գավառներում, նախապես ծրագրված դիվալին մի մտածությունով, թուրք կառավարությունը խմբովին ձերբակալեց հարյուրավոր հայ մտավորականների, տանջեց նրանց բանտից բանտ և աքսորների ճանապարհներին, հետո զազանորեն մորթել տվավ և անհայտության մատնեց նրանց գերեզմաններն անգամ։

Ովքեր ասես, որ չկային այդ նահատակների մեջ։ Հայ բանաստեղծ ու լրագրող, բժիշկ ու փաստաբան, հայ ուսուցիչ, եպիսկոպոս, վարդապետ ու քահանա... ամենքին, ամենքին տարան, ոչինչ չխնայեցին, հայ միտքն ուզեցին մի հարվածով մեռցնել ու ոչնչացնել, ուզեցին ջնջել հայ գիրքը, հայ երգն ու հայ աղոթքը...

Գաղափար կազմելու համար կորստի ահավորության մասին, բավական է հիշատակել, որ սպանվեցին ու մորթվեցին մոտ 760 մտավորականներ։

Յոթ հարյուր և վաթսուն կյանքեր, որոնք այնքան ոգևորությամբ մշակում էին հայ միտքը և որոնց ջնջելով՝ իրավամբ մտածում էին, թե հայ ազգը պիտի կորցնի իր ամենալավ մասը - իր սիրտը, իր կուլտուրան։

Յոթ հարյուր և վաթսուն նահատակներ, որոնք ընկան, մեր ազատության ուղիների վրա՝ պատվամղան դառնալով մեր այժմյան փոքրիկ, վտիտ անկախության համար, որ պիտի մեծանա, անշուշտ և լավ օրերի մեջ հիացումով հիշե պիտի իր 760 լավագույն մտավոր ուժերին։

Մեր պատմության մեջ մենք չենք ունեցել նման նահատակներ՝ այդպես խմբովին՝ սրի զոհ զնացած և վայրագորեն ոչնչացրած 1915, ապրիլ 11, 12 և 13 թվեր՝ մեր անցյալի արյունոտ էջերը չունեն արձանագրած իրենց վրա։ Յոթ հարյուր և վաթսուն լուսավոր մտքեր միահամուռ ժողոված և անապատների մեջ մորթոտած-լենկթեմուրյան շրջանումն անգամ

տեղի չի ունեցել։

Մենք այդ աննախընթաց սոսկումի օրերը ապրեցինք, և նրա կսկիծը դեռ մեր սրտերում ունենք դառնորեն։ Լայնատարած մախճիրների մեջ՝ խորունկ վշտով է, որ մտաբերում ենք 760 նահատակների անփոխարինելի կորուստը...

Այդ ամենը գիտեմ, որ Հայաստանի խորհրդարանի անդամների հոգու մեջ ևս հարուցանում է կսկծալի հուշեր և մորմոք։ Դուք ևս, ամենքդ, մեզ - հայ գրողներին պես զգում եք վշտի խորությունը, երբ պահ մի աչքի առջև եք բերում, թե ովքեր կորան այդ անիծյալ օրերում և ինչպիսի կյանքեր հնձվեցին։

Դուք ևս, անշուշտ, կսկիծով համակվում եք, երբ ապրիլ 11-ի, 12-ի և 13-ի օրերին հիշում եք Ջոհրապի, Վարուժանի, Սիամանթյի, Ջարդարյանի և այլոց դաժան մահը, երբ մտաբերում եք մեր լավագույն հեղափոխականներից - Վարդգեսի, Խաժակի, Շահրիկյանի և շատ ուրիշների կորուստը։

Ու մտաբերելով կսկիծը ձեր հոգիների մեջ, անշուշտ, դուք, ես հույս ունեմ, չեք մոռանալ հիշեցնելու ամբողջ Հայաստանի ժողովրդին և ամեն տեղերի հայերին, թե ինչպիսի կսկծալից սգո օրեր են ապրիլ 11-ի, 12-ի, 13-ի օրերը, և թե ինչպես այդ օրերից մեկ օրը գոնե, անհրաժեշտ է, որ ՍԳՈ ՕՐ դառնա ամբողջ հայ ազգի համար այնպես, ինչպես դարերից ի վեր դարձել է ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՕՐԸ։

Թույլ տվեք ինձ ուրեմն, հայ ազգի ներկայացուցիչներ, խոնարհաբար անել ձեզ հետևյալ առաջարկները, քաջ գիտե՛նալով, որ դուք պիտի ըստ ամենայնի քաջալերեք նրանց և առաջադրեք գործարդելու։

1. Ապրիլի 12-ի կամ 13-ի օրը հռչակել ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՍԳԻ ՕՐ, կանգ առնել տալ ամեն հաստատություն իր գործունեության մեջ, փակել բոլոր խանութները և կազմակերպել տալ ամեն տեղ, մասնավոր կրթական հաստատություններին մեջ՝ սգահանդեսներ, ուր մատաղ սերունդը լսի և իմանա,

թե ինչպիսի զոհերի զնով է, որ վայելում է այժմյան իր ազատությունը, և ովքեր են այն նահատակները, որոնք իրենց վարդազույն արյունովը պսակեցին մեր անկախությունը։

2. Օրինագիծ մտցնել Պառլամենտում՝ ամեն տարի որոշ օր նշելու մեր այդ նահատակների հիշատակը և առաջարկել Վեհափառ կաթողիկոսին, որ հայ բոլոր եկեղեցիներում հոգեհանգիստներ կատարվեն, իսկ օրացույցի մեջ Ապրիլի 12-ի օրը նշանակվի իբր մշտական սգո օր՝ «Հիշատակ հայ նահատակների, որոնք ընկան համաշխարհային մեծ պատերազմի օրերին՝ թուրքական վայրագ սրից»։

Մեծահույս եմ, որ Հայաստանի Պառլամենտը կատարելապես իր սրտին և զգացմունքներին համապատասխան գտնելով իմ այդ առաջարկները, կանի պատշաճ տնօրինությունը վաղօրոք՝ ի գիտություն ամենքի։

Ամենայն հարգանք՝ հայ գրող ՎՐԹԱՆԵՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ
1920 թ. ապրիլի 3

Վաղարշապատ

ԶՈՀՐԱՊԻ ԵՎ ՎԱՐԴԳԵՍԻ ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՄԱՀՐԵՐԱՆԴ ՕՏՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ-ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արևմտահայ նշանավոր երգիծաբան Երվանդ Օտյանն այն քչերից էր, որ, անցնելով բռնագաղթի դաժան ու ահել ճանապարհներով, հրաշքով փրկվեց Մեծ եղեռնից։ «Ես այն մարդն եմ, որ Տառապանքը տեսա», - Երեմիա մարգարեի նման իր մասին ասել է մեծ գրողը։ Տառագորության ու դեգերումների շուրջ երեք տարիների ընթացքում Օտյանն իր տեսածը, լսածը, ապրումները հետագայում հանձնել է թղթին և սերունդներին թողել հայոց ցեղասպանության մանրամասներ։ Դրանցից մեկը «Դեպ ի մահ։ Զոհրապ եւ Վարդգես» վավերագիր-հուշագրությունն է։ Այն ներկայացնում է Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքի հայ երևելի դեմքերից՝ խոշորագույն գրող, իրավաբան, օսմանյան խորհրդարանի անդամ, ազգային երեսփոխան Գրիգոր Ջոհրապի և ուսուցիչ, մտավորական ու հեղափոխական գործիչ, օսմանյան խորհրդարանի անդամ, ազգային երեսփոխան Վարդգես (Հովհաննես) Մերինգյուլյանի կյանքի վերջին օրերը, նրանց եղբրական մահը։ Վավերագիր-հուշագրությունը տպագրվել է Կ. Պոլսում հրատարակվող «Արիամարտ» օրաթերթի 1918 թ. դեկտեմբերի 15-ի և 19-ի համարներում։

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին՝ հիշելով հիշենք մեծն Շիրազի «Հայոց դանթեականի»՝ հետևյալ տողերը.
Հայ կոտորածներն ով մտքից հանի՝
Նա է թշնամին նոր Հայաստանի։

Անուշավան ԶԱԲԱՐՅԱՆ
«Պատմաբանասիրական հանդեսի» գլխավոր խմբագրի տեղակալ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ԴԵՊ Ի ՄԱՅ ԶՕՅՐԱՊ ԵՒ ՎԱՐԴԳԵՍ Ա.

Պոլիսեն մինչև Ուրֆա, իրենց ցաւատանց ուղեւորութեան միջոցին, երկու նահատակները, Զօհրապ եւ Վարդգես, գուրգուրոտ ակնածանքով մը ողջունուած են Հայերուն կողմէ։ Երբ իրենց աքսորումէն երկու ամիս ետքը ես ալ նոյն ճամբով մինչեւ Հալէպ գացի, տեսա, որ իրենց յիշատակը ամենուն մտքին մէջ դեռ վառ մնացած էր։ Գոնիա, Ատանա, Հալէպ, ամեն տեղ այդ անդրաճիկ զոհերուն վրայ կը խօսէին։ Հակառակ ոստիկանական հսկողութեան՝ շատ Հայեր, վտանգը աչք առնելով, գացած տեսնուած էին իրենց հետ ու հիմա երկիւղածութեամբ կը վերիշէին անոնց վերջին խօսքերը։

Ամէնուն վրայ խորին տպաւորութիւն թողած էր Զօհրապի ընկճուած վիճակը։ Ամբողջ ժամեր անընդիատ մտածմունքի մէջ ընկնւած։

Վարդգես, միշտ լաւատես, կը ջանայ եղեր միխթարել ու սրտապնդել իր բարեկամը, բայց ի զո՛ւր։

- Մեզի մեռցնել կը տանին,- կը կրկնէ եղեր Զօհրապ։

Հալէպի մէջ, Պառօն Օթելի տէրը՝ Պ. Մազլըմեան, քանիցս ճաշի կը հրաւիրէ երկու տարագիրները, որովհետեւ հոն գտնուած ատենցինք բաւական լայն ազատութիւն տրուած է եղեր իրենց։ Տիկին Մազլըմեան պատմած է ինծի, թէ սեղանին վրայ ախորժակով կուտէր Վարդգես, մինչդեռ Զօհրապ հազիւ քանի մը պատառ կառնէր, ան ալ

ստիպումներով։ Յաճախ լալով կը յիշէր իր կինն ու զաւակները։

Զօհրապ իր ձերբակալման պարագաները պատմած է Պ. Մազլըմեանի։ Կարծէ, որ յիշենք զանոնք։

Ձերբակալման գիշերը Զօհրապ Սերըլ տրիանի մէջ մինչեւ կէս գիշեր թուրք խաղացեր է Թալէաթ փաշայի եւ Խալիլ պէիի հետ։ Յետոյ ոտքի կելլէ մեկնելու համար։ Թալէաթ ինքն ալ ոտքի կելլէ ու մօտենալով Զօհրապի՝ անոր երեսը կը համբուրէ։

Հանակրանքի այս անսովոր ցոյցը կը շփոթեցնէ Զօհրապը։

- Ինչո՞ւ համար այս համբոյրը,- կը հարցնէ։

- Սրտն բխաւ,- կը պատասխանէ միւսը։ Զօհրապ դուրս կելլէ սրահէն չափազանց յուզուած։ Նախազգացումը կունենայ, թէ այդ համբոյրը աղետաւոր նշան մըն է։

Դուրսը տաք ու գեղեցիկ գիշեր մըն էր։ Կորոշէ հետիոտն երթալ մինչեւ իր՝ Այազ Փաշայի բնակարանը։

Հագիւ ճամբա ելած՝ կը նշմարէ, որ մէկը կը հետապնդէ զինքը։ Պահ մը կը խորիի, որ թերեւս սխալ ենթադրութիւն մըն է ըրածը եւ փողոցին միւս կողմը կանցնի։ Մարդն ալ կը հետեւի իրեն։ Զօհրապ քայլերը կ'արագէ, նոյնը կ'ընէ զինքը հետապնդողը, վերջապէս՝ անհամբեր ետին կը դառնայ եւ կըսէ.

- Արդեօք զի՞ս կը հետապնդէք։
- Այո,- կը պատասխանէ միւսը, որ ոստիկանութեան քօմիսէր մըն է եղեր։
- Ինչո՞ւ համար...
- Այնպէս հրաման եղած է ինծի։

- Գիտե՞ք, թէ ես ով եմ։
- Այո, Զօհրապ էՖէնտին։
- Բայց սխալմունք մը ըլլալու է,- կը գոչէ խեղճը,- ես հիմա Ներքին Գործոց նախարարին հետ էի...
- Կրնայ ըլլալ, բայց ինծի տրուած հրամանը բացարձակ է եւ ստիպուած եմ հպատակելու։
- Զօհրապ, ճարահատ, ճամբան կը շարունակէ ու կը հասնի բնակարանը, որուն դրան առջեւ ոստիկան մը կը սպասէր։ Քօմիսէր եւ ոստիկան ափարթըմանին սանդուխտներէն վեր, կը հետեւին իրեն։
- Ի՞նչ է ձեզի տրուած հրամանը,- կը հարցնէ Զօհրապ։
- Ձեզ ոստիկանատուն տանիլ։
- Հիմա՞, անմիջապէ՞ս...
- Այո, անմիջապէս։
- Եւ եթէ երթալ չուզիմ։
- Այն ատեն բռնի պիտի տանինք։
- Չէ՞ք գիտեր, որ ես մէպուս եմ։
- Գիտենք, բայց մեզի տրուած հրամանը բացարձակ է։

Քօմիսէրը կը յայտնէ նաեւ, որ հետեւեալ առտու իսկ, այսինքն քանի մը ժամէն, ճամբայ պիտի ելլէ, հետեւաբար անհրաժեշտ գոյքերը կրնայ հետը առնել։ Զօհրապ կը մտնէ իր բնակարանը, ծայր կուտայ իրենցներուն, եւ ափյափոյ պայուսակ մը պատրաստելէ ետքը կուգայ կը յամճուի երկու ոստիկաններուն, իր կնոջ ու աղջկան ողբ ու կոծին միջեւ։

Նոյն միջոցին եւ քիչ մը տարբեր պայմաններու մէջ (՝) կը ձերբակալուի նաեւ Վարդգես, եւ առտուն կանուխ երկուքը միասին կը բերուին Հայտար Փաշայի կայարանը։ Իրենց կընկերանան եղեր ոստիկան մը եւ սիվիլ հագնուած լրտես մը։

Ոստիկանը կ'ուզէ երրորդ կարգի վակօնի մը մէջ մտցնել երկու աքսորականները, Վարդգես եւ Զօհրապ կ'ընդդիմանան։ Ոստիկանը կը պնդէ առարկելով, թէ վակօնը յատկապէս պատրաստուած է իրենց համար։ Երկու տարագիրները ծայր կը բարձրացնեն ու կը պահանջեն, որ առաջին վակօնով մը տարուին։

Երկու կողմէն ծայները հետգիտէ կը բարձրանան։ Ի վերջոյ Զօհրապ գրպանէն 25 ոսկինոց թուրք մը կը հանէ, ոստիկանին կուտայ եւ կ'ըսէ, որ առաջին կարգի չորս

տոմսակ առնէ իրենց համար։

- Եթէ ո՛չ,- կ'ըսէ,- տեղ մըն ալ չեմ երթար։

Ոստիկանը կը ստիպուի տեղի տալ, անշուշտ 25 ոսկիէն աւելցած գումարն ալ գրպանելու յոյսով։

Ու այսպէս ճամբորդութիւնը կը կատարուի առաջին կարգով։

Հայտար Փաշայի կայարանին Հայ պաշտօնեաները ճանչնալով Զօհրապը, կ'երթան

իմաց տալու Պ. Անտօն Թարաքի, որ կը փութայ վար իջնել, առանց գիտնալու, թէ Զօհրապ ինչ պարագաներու տակ կը ճամբորդէ։ Այս վերջինը, երբ կը նշմարէ Պ. Թարաքը, որ դէպի իրեն կուգայ, ձեռքովը նշան կ'ընէ, որ չմօտենայ։ Պ. Թարաք, որ վերադարձիս այս մանրամասնութիւնը պատմեց, աւելցուց.

- Խեղճ Զօհրապը չափազանց յուզուած, տծգոյն եւ ընկճուած տեսայ։ Վակօնին անկիւնը քաշուած, լուռ ու մուգ, անընդիատ կը ծխէր, մինչեւ կառախումքին ճամբայ ելլելը։

Բ.

Գոնիա հասնելուն՝ երկու տարագիրները ընդունուած են մէկ քանի Հայերու կողմէ, որոնք փութացած են իրենց ձեռքէն եկած օգնութիւնը ընելու, հակառակ սպառնացող վտանգին։

Ոստիկանները թոյլ տուած են տեսակցիլ պայմանաւ, որ թուրքերէն խօսին։ Այդ պայմանին տակ բնակամաբար խօսակցութիւնը շատ աննշան եղած է։

Ատանա նոյնպէս հայրենակիցներ, իմանալուն երկու ծանօթ Հայերուն ժամանումը, փութացած են կայարան։ Իրենցմէ մէկը, Սիիրան Պօյաճեան, ծանօթ վաճառական մը, մօտակայ կայարանի մը հա-

ԶՈՀՐԱԳԻ ԵՎ ՎԱՐԳԳԵՍԻ...

➤4 մար տոմսակ առնելով, յաջողված է Զօհրապի ու Վարդգեսի հետ տեսակցիլ հայերեն լեզուով, եւ հարցնել, թէ ի՞նչ ծառայութիւն կրնայ մատուցանել իրենց:

- Մեր ընտանիքներուն լուր տուէք ասկէ անցնելնիս,- ըսած է Զօհրապ,- ուրիշ ծառայութիւն չենք սպասեր ծննդ:

- Դրամի եթէ պէտք ունիք, յայտնեցէ՛ք:

- Չէ՛, շնորհակալ եմք, դրամի պէտք չունինք առ այժմ:

- Ո՞ր կը տանին ձեզ:

- Տիարապետի, դատուելու համար, բայց չեն կարծեր, որ մինչեւ այնտեղ հասնիմք:

Եւ Վարդգէս զուարթ ծայնով անելցուցած է.

- Տիարապետի բանը արդէն ծանօթ է ինձի, աղէկ բանտ մը չէ, բայց անելի գէշերը կան: Կը տեսնա՞ք սա գորգը, Տիարապետի բանտին մէջ իմ ընկերս եղած է, հիմակ ալ միասին կ'երթանք կոր: Զին բանտակիցներ ենք:

Հալէպի մէջ, ինչպէս լսի, Զօհրապ եւ Վարդգէս բաղդատաբար բաւական ազատութիւն վայելած են, շնորհիւ կուսակալին, որ Զօհրապի հին ծանօթ մըն է եղեր:

Այդ ազատութենէն օգտուելով՝ տեղացի մէկ քանի Հայեր ծրագիրը կը յղանան փախցնելու երկու տարագիրները:

Յանդուգն ծրագիր մը թէւ, բայց ո՛չ անգործարելի: Արաք ուղտապաններու միջոցաւ երկու աքսորականները Պէյրուս կամ Տրիպոլիս փոխադրել կ'առաջարկեն ու հոն կ'եւառնէ Կիպրոս անցնիլ: Այդ միջոցին Սուրիական ծովագերքներու վրայ հսկողութիւնը շատ խստացած չէր ու այդպիսի փախուստ մը կրնար յաջողիլ: Վարդգէս հաւանութիւն կը յայտնէ, սակայն Զօհրապ կ'ընդդիմանայ ու բացարձակապէս կը մերժէ, առաքելով, թէ իր առողջութիւնը չի ներեր այդպիսի արկածախնդրութեան մը մէջ նետուիլ:

- Եթէ կ'ուզես՝ դուն փախիր,- կ'ըսէ Վարդգէսին:

Բայց Վարդգէս չհաւանիր երբեք իր բարեկամը լքանելու:

- Ինչ որ ալ ըլլայ, քննէ չեն բաժնուիր,- կը պատասխանէ:

Զօհրապ ան առնէ կը մտածէ դիմում ընել ճեմալ փաշայի եւ անոր աջակցութիւնը խնդրել եւ այս մտքով գիր մը կ'ուղղէ Սուրիոյ դիկտատորին: Զօհրապի այդ վերջին գրութիւնը, պերճախօս թուրքերէնով մը գրուած, ինչպէս ինձի հաւաստեց Պ. Մազլըմեան, անպատասխանի եւ ապարդիւն կը մնայ, եւ վերջապէս երկու աքսորականները Հալէպէն ճամբայ կ'ելլեն դէպի Ուրֆա:

Չեն գիտեր, թէ որչափ կը մնան Ուրֆա, թերեւս մէկ երկու օր միայն ու հոնկէ կառքով կը մեկնին դէպի Տիարապետի, միշտ ոստիկանական հսկողութեամբ:

Առեւտրի եղանակ տեղի կ'ունենայ Ուրֆայէն քանի մը ժամ անդին: Թուրք չէթներու խումբ մը կը պաշարէ կառքը: Չէթներու պէտքը, ինչպէս լսեցի Հալէպի մէջ, հալիլ պէ՛տք եղած է, եւսկի մէկ ազգականը, որ յետոյ Պաղատի թրքական բանակին հրամանատար կարգուեցաւ, անշուշտ Զօհրապն ու Վարդգէսը սպաննելու քաջագործութեանը իբրեւ վարձատրութիւն:

Ոճրագործները կառքը կը կեցնեն եւ կը հրամայեն երկու աքսորականներուն կառքէն վար իջնել: Զօհրապ կ'իջնէ, մինչ Վարդգէս կը պօռայ:

- Ո՛չ, վար չեն իջներ, կառքին մէջ մեռցուցէ՛ք զիս:

Այսպէս կը նահատակուին Զօհրապ եւ Վարդգէս, հայ ազգին երկու ազնուական զաւակները:

Կառապանը, որ ինքզինք թուրք կեղծող հայ մըն է եղեր, կը վերադառնայ Հալէպ եւ ինք է, որ պատմած է եղելութիւնը իր մանրամասնութիւններով:

Չէթները՝ բնականաբար՝ կը կողոպտեն իրենց գոհները:

Զօհրապի նշանտուքի մատանին ու ժամացոյցը ծախուած են Հալէպի մէջ: Իր ֆէսը, կը գտնուի եղեր, չեն գիտեր ինչպէս, միսիօմարուիի մը քով:

Վարդգէսէն ունէ հետք չէ մնացած:

Թող իրենց յիշատակը անցինք մնայ աննուս մտքին մէջ:

Երուանդ ՕՏԵԱՆ

ՅԱԿՈՎ ԻՎԱՆԻ ԽԱԶԻԿՅԱՆ

Իննսունչորս տարեկան հասակում կյանքից հեռացավ ականավոր փիլիսոփա, պրոֆեսոր, գիտության վաստակավոր գործիչ, ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի գլխավոր մասնագետ Յակով Իվանի Խաչիկյանը:

Յա.Ի. Խաչիկյանը ծնվել է 1921 թ. հուլիսի 17-ին Ստեփանավանում (Ջալալօղլի):

Միջնակարգ կրթությունը ստացել է Երևանի Մաքսիմ Գորկու և ապա՝ Պուշկինի անվան դպրոցներում, որը գերազանցությամբ ավարտել է 1938 թ.-ին: 1942-46 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմին: Մասնակցել է Բեռլինի գրավմանը և Պրահայի ազատագրմանը: 1946թ.-ից վերսկսել է պատերազմով ընդհատված ուսումը Երևանի պետական համալսարանում, որը գերազանցությամբ ավարտել է 1949թ.-ին: Ուսման տարիներին եղել է անվանական, այդ թվում՝ Ստալինյան թոշակառու: Դեռ ուսանողական տարիներին նա որոշակիորեն կողմնորոշվել էր դէպի փիլիսոփայություն-գեղագիտություն: Ի կատարումն իր նպատակի՝ 1949-1952թթ. սովորել է ասպիրանտուրայում (ԵՊՀ և Մոսկվայի ՊՀ) փիլիսոփայություն (գեղագիտություն) մասնագիտությամբ: Նա Հայաստանում գեղագիտության գծով փիլիսոփայական գիտությունների առաջին թեկնածուն է (1952թ.) և առաջին դոկտորը (1968թ.):

Յա. Ի. Խաչիկյանը 1953-1976թթ. աշխատել է ՀՍՄՀ ԳԱ համակարգում (ավագ գիտաշխատող, 1962թ.-ից՝ խմբի ղեկավար, 1969թ.-ից՝ ՀՍՄՀ ԳԱ Փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտում տնօրենի տեղակալ, իսկ 1973թ.-ից՝ նույն ինստիտուտի տնօրեն): 1976-1982թթ. եղել է Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի գիտության և ուսումնական հաստատությունների բաժնի վարիչ, 1982-1988թթ.՝ Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան ռուսաց և օտար լեզուների պետական մանկավարժական ինստիտուտի ռեկտոր, 1988-1994 թթ.՝ հասարակագիտական ամբիոնների պրոֆեսոր Վ.Բրյուսովի անվան և Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտներում, 1993թ.-ից մինչ այսօր՝ ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի առաջատար և ապա՝ գլխավոր մասնագետ, թեմատիկ խմբի ղեկավար:

Յակով Խաչիկյանը համակողմանի զգալի ավանդ է ներդրել հայրենական գիտության և կրթության զարգացման մեջ: Աշխատանքային գործունեության ընթացքում նա իրեն դրսևորել է որպես հմուտ կազմակերպիչ և նախաձեռնող, անձնական մեծ ներդրում ունի փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտի ստեղծման և կայացման գործում (1969թ.): Նրա նախաձեռնությամբ ստեղծվել է գեղագիտության գիտահետազոտական բաժինը, որի առաջին ղեկավարն էր նա: Յա.Ի. Խաչիկյանը ամեն կերպ նպաստել է հանրապետությունում գեղագիտական ուսումնասիրությունների ծավալմանը, այդ թվում՝ հայ գեղագիտական մտքի սիստեմատիկ հետազոտությունների սկզբնավորմանն ու

զարգացմանը, ինչի հետևանքով հայ գեղագիտական միտքը դարձավ հայագիտության ամենաերիտասարդ և ինքնուրույն ուղղություններից մեկը:

Հայ գեղագիտական մտքի պատմության ուսումնասիրությունն անխզելիորեն կապված է Յա.Խաչիկյանի անվան հետ: Նշանակալի է նաև նրա դերը գեղագիտական գիտության ոլորտում՝ բարձրորակ կադրերի պատրաստման բնագավառում: Նա պատրաստել է գեղագիտության շուրջ 10 մասնագետ, այդ թվում 5 գիտության թեկնածու, որոնցից 2-ը պաշտպանեցին նաև դոկտորական ատենախոսություն:

Յա.Խաչիկյանը 1970թ.-ին հանրապետության հանրակրթական դպրոցներում էսթետիկայի և էթիկայի նոր դասընթացի ներմուծման ակտիվ նախաձեռնողներից մեկն էր և այդ դասընթացի ծրագրի կազմողը (որը գործեց ընդհուպ 1989թ.-ը): Հարկ է նշել նաև Յա.Ի.Խաչիկյանի դերը հայ մեծ փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթի 1500-ամյա և Գլաժորի համալսարանի 700-ամյա հոբելյանների տոնակատարությունների միջոցառումների նախաձեռնման և կազմակերպման գործում:

Յա.Խաչիկյանը ծանաչում է ստացել նախկին Սովետական Միությունում և նրա սահմաններից դուրս՝ արվեստի իմացաբանական պրոբլեմների, մասնավորապես՝ արվեստի և գեղագիտության առարկայի ուսումնասիրությանը նվիրված իր աշխատություններով, ժամանակակից արևմտյան արվեստի և գեղագիտության փիլիսոփայական-քննական վերլուծությամբ: Սակայն, առանձնահատուկ, պէտք է նշել նրա բեղմնավոր աշխատանքը հայ գեղագիտական մտքի պատմության՝ հայագիտության ուղղությամբ, ինչը 1949թ.-ից դարձավ նրա հետագա կյանքի ամբողջ գործը: Հետաքրքրությունը գիտելիքի այս բնագավառի հանդեպ զգալիորեն պայմանավորված էր իր անձնական ծանոթությամբ Ա.Ադամյանի և նրա պատմաէսթետիկական գործերի՝ հատկապես նրա «Эстетические воззрения средневековой Армении. Эпоха раннего феодализма» աշխատության հետ:

Մոսկվայում հրատարակված «История эстетической мысли» բազմահատորյակի 1-ին (1985թ.) և 5-րդ (1991թ.) հատորներում գետնոված են հայ գեղագիտական մտքի պատմությանը նվիրված բաժիններ, որոնք գրվել էին ինստիտուտի աշխատակիցներ՝ Յա.Խաչիկյանի և Ս.Թովիշյանի կողմից: Մեծ իրադարձություն դարձավ 1976թ.-ին Մոսկվայում «ԽՍՀՄ ժողովուրդների էսթետիկական միտքը» գրքաշարում լույս տեսած Յա.Խաչիկյանի հեղինակությամբ և ընդհանուր գիտական խմբագրությամբ «Очерк развития эстетической мысли в Армении» ծավալուն կոլեկտիվ մենագրությունը, որը լայն արձագանք գտավ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Ավաժանի հավելեցնել նաև, որ էսթետիկայի գծով VII Միջազգային կոնգրեսին (Բուխարեստ, 1968թ.) Յա.Ի. Խաչիկյանը ներկայացրեց զեկուցում «Արվեստ և հասարակություն» (ըստ հայ միջնադարյան էսթետիկայի պատմության նյութերի):

Անցած տասնամյակների ընթացքում Յա.Ի. Խաչիկյանի և իր աշակերտների կողմից շղափելի աշխատանք է կատարվել լույս են տեսել մենագրություններ, թեմատիկ ժողովածուներ, գրքեր և մեծ թվով հոդվածներ՝ նվիրված ինչպես առանձին մտածողների գեղագիտական հայացքների, հարցադրումների, այնպես էլ՝ առանձին պատմաձևակութային դարաշրջանների գեղագիտական մտքի լուսաբանմանը: Բացի այդ Մոսկվայում հրատարակված տարբեր անթոլոգիաներում տեղ գտան նաև հատվածներ հայ գեղագիտական մտքի հուշարձաններից (հեղինակներ Յա. Խաչիկյան, Ս.Թովիշյան): Հրատարակվել է Յա.Խաչիկյանի կողմից հիմնված «Հայ էսթետիկական մտքի պատմությունից» գրքաշարի 8 գիրք և «Էսթետիկայի հարցեր» գրքաշարի 5 գիրք (վերջիններում տպագրված են նաև հայ էսթետիկական մտքի պատմությունը լուսաբանող գործեր):

2004թ.-ին Յա.Ի. Խաչիկյանը նախա-

ծեռնեց «Հայ արվեստի գործիչները արվեստի մասին» մատենաշարի (անթոլոգիայի) հրատարակությունը: Նրա հեղինակությամբ արդեն լույս են տեսել «Армянские художники об искусстве» (2004Դ.), «Армянские композиторы об искусстве» (2007), «Հայ թատերական գործիչները արվեստի մասին» (2011թ., 3 գիրք) անթոլոգիաները, «Հայ կինեմատոգրաֆիստները արվեստի մասին» և «Հայ ծարտարապետները արվեստի մասին» հատորները: Մինչև իր կյանքի վերջին օրը նա շարունակում էր աշխատել «Հայ դրամատուրգները արվեստի մասին» հատորի վրա:

Որպես գեղագիտության պատմության և տեսության բնագավառի ականավոր մասնագետի՝ Յա.Ի. Խաչիկյանին բարձր էին գնահատում Սովետական Միության և արտերկրների գործընկերները:

Նրա գրչին են պատկանում 50-ից ավելի գրքեր և մենագրություններ, 18 թեմատիկ ժողովածուներ՝ գեղագիտության պատմության ու տեսության հարցերին նվիրված և ավելի քան 300 հոդված՝ գեղագիտության պատմության և տեսության, փիլիսոփայության, հրապարակախոսության, մանկավարժության, գիտության, արվեստի ու գրականության երկերի գրախոսություններ և այլ հարցերի շուրջ: Յա.Ի. Խաչիկյանի աշխատությունները տպագրվել են ինչպես հայերեն և ռուսերեն, այնպես էլ անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն և լեհերեն լեզուներով՝ Երևանում, Մոսկվայում, Թբիլիսիում, Բաքվում, Բեռլինում, Վարշավայում, Սոֆիայում, Բուխարեստում, Փարիզում, Հաագայում, Ուպսալայում (Շվեդիա):

Յա.Ի. Խաչիկյանն իր ամբողջ կյանքի ընթացքում ակտիվորեն զբաղվել է բազմաթիվ հասարակական գործունեությամբ: Նա ընտրվել է Երևանի քաղաքային սովետի (3 անգամ) և ՀՍՄՀ Գերագույն սովետի դեպուտատ, մի շարք գիտական խորհուրդների և ստեղծագործական միությունների՝ Գրողների, Կինեմատոգրաֆիստների, Նկարիչների, Թատերական գործիչների և ժուռնալիստների միությունների անդամ: 1982-1988թթ. եղել է Բարձրագույն կրթության մինիստրության կոլեգիայի անդամ, իսկ 1973-1976թթ.՝ Հանրապետության փիլիսոփայական ընկերության նախագահ, տարբեր տարիներին արվեստի և գիտության ու տեխնիկայի բնագավառում պետական մրցանակներ շնորհող հանրապետական հանձնաժողովների անդամ և այլն: Ասվածով չի սպառվում Յա.Խաչիկյանի կողմից տարբեր տարիներին հասարակական կարգով կատարած աշխատանքների լայնածավալ ցանկը:

Յա.Ի. Խաչիկյանին շնորհվել էր ՀՍՄՀ գիտության վաստակավոր գործիչ կոչումը: Նա Հայկական փիլիսոփայական, Հումանիզմի պրոբլեմների, Բնության ու հասարակության մասին գիտությունների, մանկավարժական և սոցիալական գիտությունների (ՌԴ) ակադեմիկների իսկական անդամ էր: Յա.Ի. Խաչիկյանն ուներ մի շարք մարտական և քաղաքացիական պարգևներ, մասնավորապես՝ «Հայրենական պատերազմի II կարգի շքանշան», 23 մարտական և այլ մեդալներ: Իր հայրենակիցների կողմից Յա.Ի. Խաչիկյանն արժանացել էր Ստեփանավանի «Պատվավոր քաղաքացու» կոչման և «Լոռվա ասպետ» պատվոնշանի շնորհմանը:

Յա.Ի. Խաչիկյանը լի էր հեռանկարային նախագծումներով ու պլաններով, նախաձեռնելի եռանդով պատկառելի տարիքում՝ մինչև վերջին շունչը շարունակում էր իր բեղմնավոր գործունեությունը: Մեծ գիտնականի ու սիրված գործընկերոջ՝ Յակով Խաչիկյանի մահը անդառնալի կորուստ է հանրապետության փիլիսոփայական հանրության, հայ գեղագիտության գիտական ուղղության և Ինստիտուտի համար:

ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ

Հայ ժողովուրդն արդեն մի քանի տասնամյակ պայքարում է 19-րդ դարի վերջին - 20-րդ դարասկզբին իր նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման համար: Այդ ժամանակամիջոցում ծավալված պայքարի արդյունքում տարբեր երկրների խորհրդարանների և միջազգային կազմակերպությունների կողմից ընդունվել են Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող ու դատապարտող բանաձևեր, որոնք չափազանց կարևոր են, քանզի դրանցով սկզբունքային գնահատական է տրվել հայերի նկատմամբ կատարվածին՝ այն որակելով իբրև ցեղասպանություն, և մատնանշվել է տվյալ հանցագործության կազմակերպիչ պետությունը: Սակայն, չնայած այդ ամենին, Թուրքիան պետական մակարդակով շարունակում է ժխտել հայերի նկատմամբ կատարված հանցագործությունը: Տվյալ պայ-

անդում են, թե քանի դեռ հանցագործ պետությունը՝ Թուրքիան, չի ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, և չեն հաղթահարվել այդ հանցագործության հետևանքները, ուստի գործ ունենք շարունակվող ցեղասպանության հետ:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքները և առավել ևս դրանց հատուցումն ու ծավալները յուրաքանչյուր հայ յուրովի է պատկերացնում, ուստի կարծում ենք, որ Համահայկական հռչակագրից տրամաբանորեն բխող հաջորդ քայլը պետք է լինի «Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման համար Թուրքիային ներկայացվելիք հիմնավոր պատմաիրավական պահանջների փաթեթ-փաստաթղթի» ընդունումը: Հռչակագրի 6-րդ կետն, ըստ էության, հենց դրան է վերաբերում, արձանագրելով, որ պետք է մշակվի իրավական պահանջների թղթածրար՝ դիտելով այն անհատական, համայնքային և հա-

մշակութային ժառանգության կորուստների վերականգնման պահանջը, կարող է հիմնավորվել 1923 թ. հուլիսի 24-ի Լոզանի պայմանագրի՝ ոչ մահմեդականների իրավունքների պաշտպանությանը վերաբերող 42 հոդվածի 3-րդ մասով, որի համաձայն՝ թուրքական կառավարությունը պարտավորվել է լիակատար պահպանության տակ առնել եկեղեցիները, սինագոգները, գերեզմանները և փոքրամասնությունների այլ կրոնական հաստատությունները: Տվյալ հոդվածի պահանջից բխում է ոչ միայն եկեղեցիների չքանդելն ու չավերելը, այլև դրանց ամրացումն ու նորոգումը: Բացի դրանից, Թուրքիայում հայկական մշակութային ժառանգությունը կարող է պաշտպանվել նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կանոնադրության դրույթներով, քանի որ թե՛ Հայաստանը, և թե՛ Թուրքիան հանդիսանում են այդ կազմակերպության անդամ-երկրներ:

Ինչ վերաբերում է Հայոց ցեղասպանու-

թեթևանքների վերականգնման տեսակետից միջազգային իրավունքում կիրառելի է սատիսֆակցիան, որի առաջին դրսևորումը պետք է լինի Թուրքիայի՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականությունից հրաժարումը, որից հետո հանցագործության փաստի ճանաչումը և պաշտոնական ներողության հայտնումը: Սատիսֆակցիայի այս գործողությունները ընդամենը Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման առաջին անհրաժեշտ քայլերն են, որոնց հաջորդելու է Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործընթացը այլ՝ հայրենիքի նկատմամբ իրավունքների վերականգնման և նյութական հետևանքների հատուցման հարթություններում:

«Պահանջների փաթեթում» կամ «թղթածրարում» Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հստակեցումն ու դրանից բխող իրավական պահանջների ձևակերպումն, անշուշտ, բավարար չէ դրանք կենսագործելու համար: Անհրաժեշտ է ստեղծել նաև Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարումն ապահովող մարտավարական, կիրառական փաստաթուղթ՝ «Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործողությունների ծրագիրը», որում մատնանշվելու են այն մեթոդներն ու մեխանիզմները, որոնցով հնարավոր է լինելու հասնել վերը նշված հետևանքների հաղթահարմանը:

Գործողությունների ծրագրի կարևորագույն հիմնախնդիրներից մեկը պետք է դառնա կատարվելիք աշխատանքների բաժանումը՝ Հայաստանի և Սփյուռքի միջև, ելնելով նրանց իրավասություններից, կարողություններից ու փորձառությունից: Ծրագրում նաև պետք է հստակեցվեն այն ուղղությունները, որոնցով պետք է տարվեն աշխատանքները: Մեր կարծիքով, դրանք զուգահեռաբար պետք է ընթանան թե՛ իրավունքական, և թե՛ քաղաքական հարթությունների վրա:

Միջազգային իրավական առումով Հայաստանն իբրև միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, հիմնվելով թե՛ ՄԱԿ-ի կանոնադրության, և թե՛ անմիջականորեն՝ Ցեղասպանության կոնվենցիայի դրույթների վրա Հայոց ցեղասպանության հարցով միջազգային դատական ատյաններ դիմելու լայն հնարավորություններ ունի: Սակայն, զգալուն չէ, որ միջազգային իրավունքի և հատկապես նրա նորմերի կիրառման վրա լուրջ ազդեցություն ունեն աշխարհաքաղաքական զարգացումները, տարածաշրջանային գործընթացները, միջազգային հարաբերություններում ուժերի վերադասավորումները և այլն: Այդ իսկ պատճառով Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման միջազգային իրավական գործընթացը պետք է լրջորեն նախապատրաստված ու ապահովագրված լինի դրան նախորդող ու դրա հետ զուգահեռ տարվող՝ քաղաքական գործընթացով:

Ամփոփելով նշենք, որ Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարումը ոչ միայն համայն հայության իրավունքների վերականգնման ու Հայաստանի անվտանգության ապահովման կարևորագույն հարց է, այլ նաև մեր սրբազան պարտքն է Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի հիշատակի առաջ:

Արմեն ՄԱՐԻՔՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության բաժնի վարիչ, պ.գ.թ., դոցենտ

ՀԱՅՈՑ ԳԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԱՐԹԱՀԱՐՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

մաններում ակնհայտ է դառնում, որ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման համար պայքարելով անհնար է հասնել հարցի վերջնական համգուցալուծմանը, և վաղուց հասունացել է ժամանակը պայքարելու այդ հանցագործության հետևանքների հաղթահարման ու հատուցման համար, ինչն ինքնին իր մեջ ներառում է այդ հանցագործության ճանաչումն ու դատապարտումը: Այս ուղղությամբ արդեն իսկ կատարվեց առաջին լուրջ քայլը, երբ 2015 թ. հունվարի 29-ին հենց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի հուշահամալիրի մոտ Հայաստանի նախագահը պաշտոնապես հրապարակեց «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը», որով արձանագրվում է, որ մեկնարկում է հայ ժողովրդի միասնական պայքարը արդեն ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության փաստի համաշխարհային ճանաչմանը հասնելու, այլև այդ հանցագործության հետևանքների հաղթահարման համար:

Անհրաժեշտ է սակայն հասկանալ, թե ինչ ենք կոնկրետ հասկանում Հայոց ցեղասպանության հետևանքներ ասելով և ինչպես կամ ինչ չափով ենք պատկերացնում այդ հետևանքների հաղթահարումը, քանզի կան այնպիսի հետևանքներ, որոնք ուղղակիորեն անվերականգնելի են: Այս առումով պետք է նշել, որ մեզանում հաճախ կատարվում է Հայոց ցեղասպանության իրագործմամբ հայ ժողովրդին հասցված վնասների ու կորուստների նույնականացումը այդ հանցագործության հետևանքների հետ, մինչդեռ դրանք տարբեր բաներ են: Հայոց ցեղասպանության վնասներն ու կորուստները հայությունը զգաց այդ հանցագործության ընթացքում ու դրանից անմիջապես հետո: Հայոց ցեղասպանության չդատապարտման ու այդ հանցագործությամբ հայությանը հասցված վնասների չհատուցումը բազմապատկեց դրանք՝ վերածելով հետևանքների, որոնք հայ ժողովուրդն արդեն մեկ դար է շարունակում է կրել իր ունեիրին Հայաստանում և Սփյուռքում: Սրա հիման վրա է, որ որոշ հետազոտողներ միանգամայն իրավացիորեն

մազգային իրավունքների և օրինական շահերի վերականգնման գործընթացի մեկնարկ: «Պահանջների փաթեթի» կամ «թղթածրարի» ընդունումով Հայոց ցեղասպանության հետևանքների և Թուրքիային ներկայացվելիք պահանջների հարցում կծեկավորվի համազգային միասնական մոտեցում, որից այլևս չի կարող լինել որևէ շեղում:

Հայոց ցեղասպանության իրագործմամբ հայ ժողովրդին հասցված վնասներն ու կորուստները և դրանց չվերացման պատճառով առաջացած հետևանքները պայմանականորեն կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ ա) հայրենագրվում, բ) մարդկային կորուստներ, գ) մշակութային ժառանգության կորուստ, դ) նյութական կորուստներ, ե) հոգեկան խեղումներ ու հոգեբանական բարդույթներ:

Հայոց ցեղասպանության կորուստներից ու դրանց հաջորդած հետևանքներից յուրաքանչյուրը հստակեցնելուց հետո «պահանջների փաթեթում» կամ «թղթածրարում» պետք է իրավական տեսակետից հիմնավորվեն ու ձևակերպվեն Թուրքիային ներկայացվելիք այն պահանջները, որոնց կատարումը կհանգեցնի Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարմանը:

Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հետևանքի՝ հայրենագրվման հաղթահարման պահանջը, օրինակ, կարող է հիմնավորվել 1920 թ. Մայիսի 22-ի ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռով, ինչն ընդունվել է ցեղասպանության իրականացման պահին գործող միջազգային իրավական նորմերի համապատասխան: Վիլսոնի իրավարար վճիռը հիմնվում է համարել հայերի նկատմամբ կատարված ցեղասպանության համար Թուրքիային քաղաքական պատասխանատվության ենթարկող կարևոր փաստաթուղթ:

Հայոց ցեղասպանության արդյունքում

յան նյութական կորուստներին, ապա սեղմ ժամկետներում 1919 թ. Փարիզի խաղաղության վեիաժողովին Ազգային պատվիրակության ներկայացրած 19.130.982.000 ֆրանսիական ֆրանկի հաշվարկն, անշուշտ, խիստ մոտավոր է և ենթակա ճշգրտման: Հայոց ցեղասպանության նյութական կորուստների հստուցման համար փայլուն նախադեպային հիմք կարող է հանդիսանալ 1952 թ. սեպտեմբերի 10-ի Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետության և սիոնիստների Պահանջների կոնֆերանսի միջև կնքված Լյուքսեմբուրգյան համաձայնագիրը, որով Գերմանիան սկսեց Հոլոքոստի նյութական վնասների հատուցումը հրեաներին:

Միջազգային իրավունքն, անշուշտ, նախատեսում է պատասխանատվություն նաև՝ նյութական վնասները վերականգնելու իմաստով: Հատուցման համընդգրկուն ձևը, ինչպես հայտնի է, կոմպենսացիան է, սակայն կա նաև ռեստիտուցիայի իմաստով, որը ենթադրում է նյութական արժեքների նախկին վիճակի վերականգնումը, այդ թվում՝ բնեղենով: Իսկ ռեստորացիան նախատեսվում է, որ պետք է վերականգնվեն այն բոլոր իրավունքները, որով օժտված են եղել հանցագործության զոհ-խմբի անդամները՝ մինչև դրա կատարումը: Բացի այդ, միջազգային իրավունքի սկզբունքներով նախատեսվում է ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայերին հասցված նյութական վնասի հատուցում, այլև նրանց իրավունքների վերականգնումն ունի գույքի և ունեցվածքի նկատմամբ, որը հանիրավի բռնազավթվել է տվյալ հանցագործության հետևանքով: Հայոց ցեղասպանության հոգեբանական

«Գիտության աշխարհում» հանդեսը տասը տարեկան է

«Գիտության աշխարհում» հանդեսի 10-ամյակին նվիրված միտքը իսկապես հոբելյանական էր՝ ջերմ մթնոլորտով, մասնակիցների բարձր տրամադրությամբ և, որ անմեակարևորն է, ողջյունների սրտառու խոսքերով, անկեղծ շնորհավորանքներով:

Բացելով հոբելյանական միտքը, ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսյանը՝ շնորհավորեց հանդեսի խմբագրակազմին, արժևորեց հանդեսի դերը և մասնավորապես նշեց.

- Այսօրվա գիտությունը ներկայացնելու համար շատ կարևոր է, որ մենք ունենք Հայաստանում եզակի ամսագիր: Վերջին տարիներին գիտության վարկը հայտնի և անհայտ պատճառներով ընկած է: Բարեբախտաբար, մեզ հաջողվում է աստիճանաբար վերա-

կանգնել այդ վարկն ու հեղինակությունը, որ մենք ունեցել ենք:

Գիտության հեղինակության բարձրացման գործում ես շատ եմ կարևորում «Գիտության աշխարհում» հանդեսի դերն ու նշանակությունը:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսյանը ՀՀ ԳԱԱ Վաստակագիր հանձնեց ԳԱԱ թղթակից անդամներ Ազատ Նորալյանի, Ալբերտ Կիրակոսյանի և «Էդիտ-Պրինտ» հրատարակչության տնօրեն Սկրտիչ Կարապետյանին:

Իր շնորհավորական խոսքում, բարձր գնահատելով «Գիտության աշխարհում» հանդեսի բեղմնավոր գործունեությունը, ՀՀ կրթության և գիտության նախարար Արմեն Աշոտյանը «Գիտության աշխարհում» հանդեսի

խմբագրակազմին շնորհեց կրթության և գիտության նախարարության «Ոսկե մեդալ»:

Այնուհետև շնորհավորանքի ջերմ խոսք ասաց ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի նախագահ Սամվել Հարությունյանը: Կոմիտեի «Ոսկե մեդալ» շնորհվեց «Գիտության աշխարհում» հանդեսի գործադիր տնօրեն Ալբերտ Մարգարյանին, կոմիտեի պատվոգրերով պարգևատրվեցին հանդեսի պատասխանատու քարտուղար Նարինե Վարդանյանը, հանդեսի հումանիտար բաժնի խմբագիր Ալբերտ Խառատյանը:

Հանդեսի 10-ամյա հոբելյանը ջերմորեն շնորհավորեցին ԵՊՀ ղեկավար Արամ Սիմոնյանը, ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրենի տեղակալ Աճնա

Ասատրյանը, Երևանի ճարտարագիտական համալսարանի ղեկավար Հովհաննես Թոքմալյանը, Գավառի համալսարանի ղեկավար Ռուզաննա Հակոբյանը, Բյուրականի աստղադիտարանի տնօրեն Հայկ Հարությունյանը:

Վերջում շնորհակալական խոսք ասաց հանդեսի գլխավոր խմբագիր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Էդուարդ Ղազարյանը: «Գիտություն տարածելը, պրոպագանդելը նույնքան կարևոր նպատակ է, որքան գիտություն տալը: Մեր հանդեսը ունի գիտություն տարածելու խնդիր և այն պատվով է կատարում:

- Շնորհակալություն ամբողջ խմբագրակազմին, շնորհակալություն մեր ակտիվ ընթերցողներին և բոլոր այն կազմակերպություններին, որոնք բաժանորդագրվում են մեր հանդեսին և օգնում մեզ՝ գիտություն տարածել:

1915 թվականի ապրիլի 15-ին հաստատվեց և տեղական իշխանություններին ուղարկվեց արևմտահայության մահվան հրամանը, որը ստորագրված էր Թաեւաթի, Էնվերի և Նազըմի կողմից:

«Մեր հայրենիքը, ազգը, պետությունը և կրոնը վտանգից պաշտպանելու համար, կառա-

Այդ լիրք անունից ու ազգանունից: Իսկ դա անունն էր մի ամբողջ երկրի, Ո՛ղջ մի ազգ էր դա կրում ու պահում... Ու երկրագնդի այն ծանոթ մասում, Որին Հայաստան, Հայք էին ասում

լին և Գրիգոր Մերժանովին: Ընդհանուր ղեկավարն էր Արմեն Գալուն: 1919-1922 թթ. սպանվեցին թուրք և ազերի որոշ գլխավոր ոճրագործներ: 1919 թ. Թիֆլիսի Երևանյան հրապարակում Արամ Երկանյանը գնդակահարեց մուսավաթական Ղասիմբեկովին:

Կին մեծ վեգիր Թաւեաթը, ստուգեց, որ իրոք նա է, և մի օր՝ 1921 թ. մարտին, գերմանական Շառլոտենբուրգի Հարդենբերգ փողոցում ատրճանակի գնդակն ուղղեց նրա ծոծրակին: Գերմանական դատարանը մեղավոր համարեց ոչ թե Թաւեաթին սպանողին, այլ սպանվածին՝ վճիռը դիտելով գերմանա-

օգոստոսին հասավ կարմիր բանակի լեգեմդար հրամանատար Հակոբ Մելքունովի գլխավորած բրիգադի ջոկատայինների գնդակը: Այդ գործողությանը մասնակցել է խորհրդային հայտնի հետախույզ Գևորգ Աղաբեկովը: Նրա անունը չէր տրվում, քանի որ հանգամանքների բերումով՝ 1929 թ. նա լքել

«ՆԵՄԵՄԻՍ» ՕՊԵՐԱՑԻԱՆ

վարությունը, որը ներկայացնում է իսլամն ու թուրք ժողովուրդը, նպատակ ունենք կանխել որևէ տեղ և որևէ ձևով Հայկական հարցի առաջադրումը: Որով էլ վերջնականապես վերջ դնել այդ հարցին՝ բնաջնջելով խորթ տարրը, հայերին քշելով Արաբիայի անապատներ:

Այս անգամ մեր գործողությունները պետք է հայերի լիակատար բնաջնջման բնույթ կրեն...

Մենք ուզում ենք, որ այս հողի վրա ապրի ու լիակատար տեր ու տնօրեն լինի թուրքը ու միայն թուրքը: Մեր երկիրը պետք է մաքրել ոչ թուրք տարրերից:

Ամեն մի պաշտոնատար կամ մասնավոր անձնավորություն, որ կընդդիմանա այս սրբազան և հայրենասիրական գործին կամ կփորձի պաշտպանել կամ թաքցնել հային, կճանաչվի հայրենիքի ու կրոնի թշնամի և խստորեն կպատժվի»:

Սա արևմտահայության դամբանականն էր: Կարճ ժամանակում հայերի ցեղասպանության հրեշավոր ծրագիրը իրականացվեց: Անպաշտպան ժողովրդին տեղափոխեցին և քշեցին դեպի անապատները: Մորթում ու սրի էին հանում անկախ տարիքից, սեռից: Շատ շուտով Արևմտյան Հայաստանում հայ չմնաց: Ողջ մնացած կանանց տարան իրենց հարեմները, իսկ երեխաներին իսլամացրին:

Այն հողը, ուր Աստված ի սկզբանե Դրախտն էր ստեղծել, ամայացավ, դատարկվեց իր բնիկներից: Եվ ի՞նչն էր նրանց՝ հայերի, մեղքը:

Երբ մարդ ոչ մի կերպ չի կարողանում •Ընդմիջտ մոռանալ մի հիմնար անուն՝ Ի՛ր իսկ անունը և ազգանունը: - Ի՛նչ հանդգնություն, դուք հասկանո՞ւմ եք... Եվ նա ուզում է նույնիսկ չդատվել, Խուսափել արդար կարգ ու կանոնի՞ց: Ուրեմը... պիտի ա՛յլ կերպ ազատվել

Փարավոներից մինչ Պուանկարեն, Հիմա Օսմանի թոռները բռի Կիլիելմ կայսեր հետ ուզեցին քերել Դարերով հնչող «Հայաստան» բառի Բոլո՛ր տառերը, Նրա ապագան, Մշահոտ ներկան Եվ մինչև անգամ... անցած դարերը: Եվ համարյա թե իրոք քերեցին:

Թուրք յաթաղանի զոհ դարձավ մեկ և կես միլիոն հայ, հարյուր հազարներ իսլամացվեցին, իսկ գաղթի գողգոթայից հրաշքով փրկվածները ցիր ու ցան եղան աշխարհով մեկ, և հայոց լեզվի բառապաշարում ծնվեց նոր բնորոշում՝ Հայկական Սփյուռք:

Հայոց խոցված և հոշոտված հոգին, ազգային ոգու կանչը վրեժ էր տենչում: Ցասումը մարդասպանների նկատմամբ ահագնանում էր ու լեռնանում: Վրեժի ծարավ էր ամեն մի վերապրած հայ: Եվ գտնվեց միջոց: Միջոց, որը նաև հայի արժանապատվության, նկարագրի և հպարտության խորհրդանիշը եղավ:

1919 թվականին դաշնակցության ընդհանուր ժողովը որոշեց պատժել Հայոց ցեղասպանության պարագլուխներին, սեփական ուժերով իրականացնել «Նեմեսիս» գործողությունը, որը եղավ հայկական առաջին Նյուրենբերգը: Խիստ գաղտնի այս գործողության ղեկավարումը հանձնարարվեց Շահան Նաթա-

1920 թ. 20-ամյա Արամը Թիֆլիսում սպանեց Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության առաջին վարդապետ Ֆաթալի խան Խոյսկուն:

1919 թ. սեպտեմբերին վրիժառուի գնդակից ընկավ Բաքվի 30, իսկ 1920 թ. մարտին՝ Շուշիի 35 հազար հայերի ջարդի գլխավոր կազմակերպիչ, մուսավաթական Սաֆարովը:

Թուրք ջարդարարների առանձին ղեկավարներին (հատկապես հրամանատարներին, ինչպես ներքին գործերի նախարար Թաւեաթը) սպանեցին հայ անվանի մարտիկները՝ իրենց ընտանիքների (ծնողներ, քույր-եղբայրներ, բարեկամներ) դաժան ջարդերը, սպանությունները տեսնելու, իրենց (ինչ-ինչ կերպ փրկվելու) մշտական ծանր ապրումների ցնցող ազդեցության տակ:

Այդպես Սողոմոն Թեկերյանը, հիշելով այդ պահերը, որոշեց հետևել և ապրել այն վայրում (Բեռլին), որտեղ հանգրվան էր գտել հանրահայտ ջարդարար, գլխավոր մասոն, նախ-

կան իրավաբանության պատվավոր էջ:

1921 թ. հուլիսին Ստամբուլում Միսաք Թոռլաբյանը գնդակահարեց Բեհբութ խան Ջիվանշիրին, «ադրբեջանական Թաւեաթին»՝ մուսավաթական Ադրբեջանի ներքին գործոց նախարարին՝ Բաքվի և Շուշիի հայության գլխավոր ջարդարարներից մեկին: (Ասենք, որ այս գործով դատական քննություն կատարած բրիտանական ռազմական ատյանը, սպանության փաստը ընդունելով հանդերձ, Թոռլաբյանին ազատեց դատարանի դաիլից՝ որոշելով, որ «գործողությունը կատարվել է արդարացի աֆեկտի պահին»):

Ժողովրդական վրիժառուի գնդակից իր մահը գտավ Ադրբեջանին ենթակա տարածքներում հայերի ոչնչացումը ղեկավարած թուրք բարձրաստիճան սպա Քյազիմ բեկը:

1921 թ. դեկտեմբերին Արշավիր Շիրակյանը Հռոմում նահատակեց երիտթուրքական կառավարության առաջին կաբինետի ղեկավար, հայերի կոտորածի ծրագիրը հաստատած Սայիդ Հալիմին:

1922 թ. ապրիլին Ա. Շիրակյանն ու Ա. Երկանյանը Բեռլինում գնդակահարեցին Տրապիզոնի նախկին նահանգապետ Ջեմալ Ազմիրին և Բեհաեդդին Շաքիրին:

1922 թ. հուլիսին Ստեփան Ծաղկկյանը Թիֆլիսում գնդակահարեց Ջեմալ փաշային:

Իրեն Միջին Ասիայի էմիր հռչակած Էնվեր փաշային Աֆղանստան ճողոպրելիս 1922 թ.

էր ԽՍՀՄ-ը:

Արդյունքում՝ արդարացի պատժի արժանացան ոչ միայն հայերի ցեղասպանության գլխավոր հանցագործները, այլև ինչ-որ տեղ վերականգնվեց զանգվածային ոչնչացման ամբողջ արհավիրքը կրած և հոգեբանական խոր ողբերգություն ապրած հայ ժողովրդի պատիվն ու արժանապատվությունը:

Իսկ գործողության մասնակիցները հայ ժողովրդի հիշողության մեջ մնացին որպես ժողովրդի կամքը կատարող, թող որ մասամբ արդարությունը վերականգնող լեգեմդար հերոսներ:

Այդ ամենը եղեռնատես ժողովրդի ցասման ու վրեժի խտացված արտահայտությունն էր, տուժած ժողովրդի սփոփանք, արդարության վերականգնման յուրատեսակ պահանջ:

Դա սեփական բնօրրանում բնաջնջված, հայրենի հողից բռնի տեղահանված ու աշխարհով մեկ ցաքուցրիվ եղած, անհուն ցավ տանող և չսպիացող վերք կրող ժողովրդի հոգու ճիչն էր սեփական պատիվը ոտնահարողի դեմ, ժողովրդական վրիժառուների հակադարձման ակցիա:

«Նեմեսիս» ասպետական գործողությամբ մեր ժողովուրդը ինչ-որ չափով թոթափեց կոտորվողի ու անօգնականի բարդույթը, իրեն վերադարձրեց ազգային արժանապատվության զգացումը:

Ասենք նաև, որ վրիժառուների գնդակներն ուղղված էին ոչ միայն հայության ազգասպաններին, այլև, ոչ երկրորդ հերթին, թուրքական եղեռնագործությունը խրախուսող կայգերական Գերմանիայի, նաև Եվրոպայի ու մնացյալ աշխարհի պետությունների մեղսակից այն ղեկավարների անամոթ ճակատին, որոնք մատը մատին չտվեցին՝ կանխելու եղեռնը: Ավելին՝ նրանցից շատերը օգնեցին չարագործ Թուրքիային բողարկելու հանցանքը, խուսափելու պատասխանատվությունից:

ԲՐԱԲԻՈՆ ԾԱՂԻԿ ՈՐՈՆՈՂԸ

Մուշեղ ԳԱԼՇՈՅԱՆ
Դաշտենցի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ գրված խոսքից

...Թելո Մեսրոպն ու հարևան գյուղացին վեճի մեջ են՝ որքա՞ն է միլիոնը։ Վիճում են ու գնում ս. Վխերիկ պարգելու, թե որքան է միլիոնը՝ հարյուր հազար, թե՞ հազար հազար։ Հենց այդքան հայ զինվոր է հարկավոր՝ հայոց լեռները մաքրելու չարքերից... Բայց, ուզում եք հավատացե՞ք, ուզում եք՝ ոչ. մի տղա, մեն-մենակ մի ջահել՝ Կարմիր իրիցու տնից, անունն Արաբո, ծին հեծած կանգնել է Ծիրնկատարին, սուլքան Համիդին կռիվ է հայտարարել։

Հայ ֆիդայական շարժման սկիզբը այսպես հեքիաթային, բայց պատմականորեն ճիշտ, մեզ ներկայացնելով, խաչիկ Դաշտենցը հարց է տալիս՝ որքա՞ն ժամանակ է անցել, ահա, քսաներորդ դարի մուտքն է, բայց Դավթից մինչև Արաբոն ծիածանի կամարի տակ լեռների ու նրանց մարդկանց ճակատագրում ի՞նչն է փոխվել, կայծակնահար մույն լեռներն են, չարքերով լցված մույն վիհերը, իր մենակությանը խաչված մույն ժողովուրդը և ընթոստ ճակատով մույն միայնակ զինվորը՝ անունը Դավիթ թե Արաբո։

...Մոսե Իմոն հասել է մինչև Ինգիլի և քրիստոնյա թագավորից, ի տեղ օգնության, մի օրորոց է ստացել նվեր։ Այդ լեռների պատվիրակը աշխարհի հզորներից հզոր ո՞ր թագավորի դուռն էլ գնար, այդ օրորոցը կստանար՝ օրորի ինչպիսիք։

Հուլյսը դարձյալ հրաշքն է։ Պայթող աղբյուրի ակունքից հայտնվող Քուռկիկ Ջալալին, երկրի ընդերքից հայտնվող հրեղեն ծին։

Այդ հրեղեն ծին Արաբոն էր։

Այդ հրեղեն ծին Աղբյուր Սերոբն էր, Սպաղաց Մակարն էր, Գևորգ Չաուշը, Անդրանիկը, Դժոխք Հրայրը, Սմբատը, Գալեն, Չուլոն, Մորուք Կարոն, Արծիվ Պետոն, Սևքարեցի Սաքոն, Կայծակ Անդրիասը, Տեր Քաջի Ադամը, Կոտո Հակոբը, Լաճկանցի Արթնը, Առդա Ջորիկը, Ալադին Միսակը, Բրինդարը, Սեյդո Պողոսը, Արտոնքա Ջնդոն, Մուքոն, Բամբակու Մելոն, այդ հրեղեն ծին Շենիքցի Մամուկն էր, Փեթարա Մամուկը, Փեթարա Թադեն, Փեթարա Ախոն, Փեթարա Իսրոն...

Պայթող Աղբյուրի հրաշքը հայ ֆիդայիներն էին։

Հրեղեն շնչով այրեր, հայրենիքի մատաղացու որդիներ, որ ապրեցին միայն հայրենիքի կյանքով և դեռ իրենց կենդանության ժամանակ դարձան պատմություն։

...Անօրենները դժոխք էին դարձրել այն երկիրը, ուր գործում էին հայ ֆիդայիները։ Եվ նրանք կամոք էին հագել դժոխքի բոցերից կարված կրակե շապիկները։ Հայրենիքի որդու առաքելությունն էր դա։ Ինչպե՞ս կարող է լինել հանգիստ և անձնական ապահով կյանք, երբ հայրենիքն ինքն է անապահով, որտեղի՞ց պետք է հայտնվի անձնական երջանկությունը, երբ հայրենիքն ինքն է ապերջանիկ, ո՞ր կտանի անձնական փառքի ձգտումը, երբ հայրենիքն ինքն է անփառունակ, ո՞րն է անձնական սերը, երբ սիրո օրորոցը հայրենիքը դժոխքի վերակացուն է օրորում։

Քարանձավն էր նրանց տունը, ամենաշատը, ամենաշատը՝ գյուղեզրի մարագը կամ գոմը։ Խոտը կամ ձյունն է նրանց անկողինը, փոթորիկն է նրանց սպիտակեղենը,

Ամեն մի ժողովուրդ ունի իր Կրենլը, իր Լուվրը, իր Բուրգերի հովիտը։ Հայաստանում դա Մատենադարանն է։ Այնտեղ մտնում ես՝ ինչպես համերգարահ։

Սկզբում նվագախումբը լարում է գործիքները, բազմաձայն աղմկում է Երևանը։ Վեր են բարձրանում վարդագույն շենքերով պարսպապատված փողոցով դեպի բարձունքը, հնչյունները մեկը մյուսի ետևից լռում են։ Մնում են ճնճողկների խլացուցիչ ճռվողյունը և մեկ էլ՝ մանուկների զիլ կանչերը հարթ ու անվերջանալի աստիճաններին։

Սա հնչում է որպես երաժշտական առաջին թեմա։ Եվ դրա հետ, դրան զուգահեռ, յուրաքանչյուր քայլի հետ դեպի վեր՝ ծնվում է, ուժգնանում Մատենադարանի հանդիսավոր մեղեդին։

Մատենադարանը վեհասքանչ մոտենում է, աճում որպես ամրոց, որպես հուշարձան։ Լեռան պաստառին նրա ճակատը նման է հին ձեռագրի սկզբնաէջ խորանի, մեկը այնտեղ պահվող հազարավոր խորաններից։

Մատենադարանը հին հայերենում նշանակել է մատյանների պահոց, գրադարան, գրապահոց։

Այստեղ տասնվեց հազար ձեռագիր մատյան և պատառիկ կա, փոքրից՝ տասնից մինչև ամենամեծը՝ երկփթեանոց մագաղաթյա հսկան։ Ամենահին թերթիկները պահպանվել են V դարից, հնագույն մանրանկարներն ստեղծվել են VI դարում՝ Ռուսիայի մկրտությունից առաջ, Անգլիան նորմանների նվաճելուց առաջ։

Մատենադարանում պահպանվում են հին աշխարհի մտածողների շատ երկեր, որոնց բնագրերը կորսված են, և դրանք այսօր սկզբնաղբյուրի իրավունք են ձեռք բերել։ Եվկլիդեսի երկրաչափությունը հայերեն ավելի վաղ է թարգմանվել, քան լատիներեն, և այն էլ ոչ թե արաբերենից, այլ հունարեն բնագրերից։

Մատենադարանի ձեռագրերում կան

Սեղանին վառվում էր մոմը...

փիլիսոփայության և իրավունքի, մաթեմատիկայի և աշխարհագրության վերաբերյալ մատյաններ։ Գիտական երկերը պարունակում են ապագա հայտնագործությունների հունդեր։ Բանաստեղծությունները և միջնադարյան գրույցներն ապշեցնում են թարմությամբ և վերածննդի կենսասիրությամբ։ Հին հայկական մանրանկարները փայլում են ոսկով, որդան կարմիրով, լաջվարդով, դրանք նման են թանկարժեք ջնարակի։

Ահա քարացած մի մատյան, որ հայտնաբերվել է քարանձավում։ Կրաքերը դարերով լվացել են ձեռագիրը, բայց չեն կարողացել ջնջել թանաքը, տառերն ասես փորագրված են քարի վրա։

...Հիմնգերոդ դարի շենի մեծ լուսավորիչ Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծեց հայոց այբուբենը՝ 36 գիր։ Մեսրոպ Մաշտոցի և նրա զինակիցների ջանքերով հիմնադրվող հայկական դպրոցներին զուգահեռ ստեղծվում էին գրապահոցներ՝ մատենադարաններ, աշակերտները սերմերի նման սփռվում էին ամբողջ երկրով, գրառվում էր Հայաստանի՝ նրա թագավորների և գիտնականների, նրա մղած պատերազմների ու մեծության, ծանր ժամանակներում նրա ցուցաբերած արիության և անկունության պատմությանը՝ և այս ամենի մեջ կար ինչ-որ փոթևոտություն, վերահաս իրադարձությունների կռահում, մատյաններում ժողովրդի հիշողությունը, ազգությունը և լեզուն առարկայացնելու

ծգտում։

Դա հիշեցնում էր գարունը անապատում, երբ մի քանի օրում շուրջն ամեն ինչ կանաչում է, ծածկվում վառ ծաղիկներով։ Բնությունը շտապում է անցնել ծաղկից պտուղ դառնալու ուղին։ Ծաղկոցին փոխարինելու է գալիս ամռան տոթը, չար խորշակները մոխրացնում են հանկարծական ստեղծված կանաչ գորգը, միայն փութկոտ թափված սերմերն են պահպանվում մինչև հաջորդ բարենպաստ պահը, որպեսզի նորից ծաղկուն ապրեն։

Հայերի ու հայ ձեռագրերի պատմությունը որքա՞ն նման է բնության այս բնականոն շրջապտույտին։ Այն տարբերությամբ, որ ամռան երաշտին և ձմռան սառնամանիքներին բնության մեջ պարտադրաբար փոխարինելու է գալիս զարմանալի ծաղկոցը, իսկ Հայաստանում ծաղկափթթումը տրորվում էր բազում դարեր։

Երբ գալիս էին թշնամիները, գրիչը՝ ձե-

ռագրեր ընդօրինակողը, շալակն առած մագաղաթյա ծանր թերթերի կապոցը, թանաքը, ներկերը և ընդօրինակման մատյանը գնում էր ժողովրդի ետևից։ Եվ որտեղ էլ որ նա դադար առներ, շարունակում էր ընդօրինակման իր աշխատանքը։

Բազմաթիվ մատյանների թերթեր այրվել են հրդեհներից, ցողվել արյունով, իսկ հիշատակարանները պատմում են պատերազմների, ոսոխի գիշերային հարձակումների, քոչվորների խարույկների, գաղթի ճամփաների, մարդկանց կորսության, գրիչների աշխատանքի մասին, ովքեր հիսուն, վաթսուն տարի անընդմեջ «գոր ու գիշեր» ձեռագրեր են արտագրել և հարազատ աղբիկների նման թաքցրել թշնամուց։

Այսպես է ծնվել հայկական ձեռագիր մատյանը, բացառիկ մի երևույթ համաշխարհային մշակույթում, ոչ միայն իր հմության և հարուստ բովանդակության առումով, այլև այն տեղով, որ զբաղեցրել է ժողովրդի կյանքում, այն դերով, որ խաղացել է նրա պատմության մեջ։

Ծագման պահից իսկ մատյանը եղել է ոչ թե պարզապես տեղեկությունների մի համագումար՝ գրված մագաղաթի թերթերի վրա, ոչ միայն գրագիտության, մշակույթի տարածման միջոց, այլ եղել է սուր, որով ժողովուրդը պայքարել է հանուն իր ազատության և ազգապահպանության։

Կիմ ԲԱՎՇԻ
«Արծիվ և սուր» գրքից

Գիտություն

Գլխավոր խմբագիր՝ Ա. ՏԵՐ-ԳԱԲԵՐԵԼՅԱՆ

Երևան-19, Մարշալ Բաղրամյան 24բ, հեռ. 56-80-14:

Դասիչ՝ 69268, գրանցման վկայական՝ 448:

Ստորագրված է Կապագրության՝ 7.04.2015 թ.:

Տպաքանակը՝ 500: noravyan@mail.ru

"ТИТУЛОН" ("Найка") газета НАН РА